

Régi magyar imakönyvek és imádságok

II. füzet

Szerkesztette Bogár Judit

Lektorálta Hargittay Emil

Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar
Piliscsaba, 2012

Pázmány Irodalmi Műhely

Lelkiségtörténeti tanulmányok

A kiadvány a TÁMOP-4.2.2/B-10/1-2010-0014,
'TEHETSÉGTÁMOGATÁS A PÁZMÁNY PÉTER KATOLIKUS
EGYETEM KILENC TUDOMÁNYÁGÁBAN'
c. projekt támogatásával készült.

A kötet szerkesztője a PPKE BTK
Irodalomtudományi Doktori Iskolájának oktatója,

lektora ugyanott tőrzstag.

A kötet tördelőszerkesztője Finta Gábor, a doktoriskola témavezetője.

A tartalomjegyzék az első,
a névmutató az ötödik füzetben található.

ISBN 978-963-308-075-7
ISSN 2060-7385

FARMATI ANNA

„De az igaz és foganatos imádság két képpen lehet...”*

Az elmélkedést kísérő imádság mint sajátos típus

A fenti cím többet ígér, mint amit itt most nyújtani tudok. Próbálkozás ez a tanulmány a kora újkori magyar nyelvű katolikus szövegeként értelmezett imádság hogyanjának megközelítésére. Nem került ugyanis elő olyan magyar szerzőtől származó, magyarul írott katolikus ars orandi, amelyből pontos képet kaphatnánk arról, hogy a megújulás kori hívő hogyan is imádkozott, vannak viszont ebből a korból leírt imádságaink – és nem csak az imakönyvekben.

Eddigi kutatásaim során is láthattam, hogy a különféle kegyességi műfajok nem állnak annyira távol egymástól, még kevésbé lehet róluk elszigetelten beszélni. Elsősorban a népénekek esetében szembesültem ezzel, de különösebb kutatás sem kell ahhoz, hogy belássuk: az imádság és az elmélkedés két olyan műfaj, amely nemcsak gyakran találkozik bizonyos kiadványokban, de arra is van példa, hogy akár egyetlen szövegen belül is érintkezik, vagy éppen nehezen dönthető el, hogy hova sorolható az adott szöveg(rész).

Ha a meghatározások szintjén próbáljuk körbejárni a fogalmakat, rögtön a következő nehézséggel állunk szemben: az elmélkedés az imádság egyik mód szerinti fajtája, avagy az imádság az elmélkedés egyik része? Vagy az elmélkedés az imádság része? Vagy annak „előszobája”?¹ Az elmélkedések felépítéséről, hogyanjáról inkább olvashatunk különféle traktátusokban, mint kifejezetten az imádságról.²

A spirituális-teológiai szempontú meghatározásokhoz – melyek egyébként maguk is jelzik, hogy „az ember beszédképességének része az imádko-

* A tanulmány a Domus Hungarica ösztöndíj-támogatásával készült.

¹ Vö. Ludovicus Granatensis spanyol domonkos több nyelven ismert traktátusának (*De oratione et meditatione*) rendszerét: preparatio, lectio, meditatio, gratiarum actio, petitio (Louis de GRENADE, *Traité de l'oraison et de la méditation*, Paris, 1702). Vö. GÁBOR Csilla, *Ludovicus Granatensis az imádságról és az elmélkedésről = Labor omnia vincit: Tanulmányok Tüskés Gábor 50. születésnapjára*, szerk. BRETZ Annamária, CSÖRSZ Rumen István, HEGEDŰS Béla, Bp., Balassi – MTA Irodalomtudományi Intézete, 2005, 22–24.

² A teológia és lelkiség elkülönülésével az elmélkedést egyre inkább önálló lelki tevékenységnek tekintették, s kialakultak sajátos elmélkedési módszerek. Vö. Christian SCHÜTZ, *A keresztény szellemiség lexikona*, Bp., Szent István Társulat, 1993, 73–74.

zás képessége”³ – hadd adjak hozzá ez alkalommal egy grammatikai-retorikai meghatározást is: olyan szövegeket (szövegrészleteket) tekintek most imádságnak, amelyek megfelelnek a következő retorikai szituációnak: egyes szám első személyben megszólaló és Istent (az isteni személyeket) megszólító beszélő megnyilatkozása bármilyen hitéleti témáról. (Ez sem kielégítő meghatározás, ugyanis vannak dialogikus formában megírt elmélkedések is, de esetünkben követhető.)⁴ Azok a kötetek, amelyekről szó lesz a következőkben, elkülönítve tartalmazznak *Elmélkedés*, illetve *Imádság* címszóval jelölt szöveget. A gyakorlat következetesnek látszik a szóban forgó kötetek esetében. További megkülönböztető kritérium lehetne ezek alapján a terjedelem, a módszeresség, a gondolatiság, illetve az érzelmi töltet/személyesség aránya, de mint látni fogjuk, mindez nagyon változó.

A szerzők tanítása magáról az imádságról

Négy elmélkedésgyűjteményt vizsgállok meg tüzetesebben: két jezsuitáét, Derekey György Antoine Sucquet-fordítását (*Az örök élet uttya*, 1678) és Hajnal Mátyás *Szíves könyvecskéjét* (1629), valamint két ferences munkáját, Kopcsányi Márton *Tökélletes életre intő elmélkedéseit* (1636), illetve Malomfalvay Gergely *Belső képpen indító tudományát* (1653). De sorolhatnék más példákat is: Rudinai János *Lelki szarándokság* (1627) című kötetében például elmélkedésenként 3–3 imádságot is ajánl.

A címbeli idézet Kopcsányi Márton könyvének ajánlásában olvasható.⁵ A kötet, mint említettem, nem kifejezetten imakönyv, a bevezető szöveg tárgya mégis az imádság. Noha főként elmélkedéseket tartalmaz, szerzője hosszan értekezik az imádságról, illetve az elmélkedés és az imádság összefüggéseiről, minden rendű keresztény elmélkedésre és imádságra való kötelezettségéről.

³ *Uo.*

⁴ Az imád, imádság szavunk eredeti jelentése könyörgés, kérés, később ’istenként tisztel’. Vö. MEDGYESSY Emmánuel OSB, *Kegyelem és akarat a személyes imádságban*, Pannonhalma-Tihany, 2003 (Pannonhalmi Füzetek, 48), 24–25.

⁵ KOPCSÁNYI Márton, *A keresztényi tökéletes életre intő tíz hétre rendeltetett nyolczvan elmélkedések, tanúságokkal es könyörgésekkel, a Kristus Jests szenvedéséről külömbféle üdüösséges dolgokról a Szent Irásból*, Bech, Formika Maté, 1634, 2 (RMNy 1574). A továbbiakban: KOPCSÁNYI, 1634.

Kopcsányi maga adja az ima meghatározását: „az imádság nem egyéb, hanem az Istennel való beszéllés és nyájaskodás, az mely által a' lélek az Istent nézi, és az Isten a lelket.”⁶ Itt azonban máris kétfajta imádságról van szó: a beszélgetésről, ami még verbális, és a szemlélődésről, ami viszont már nem vagy csak részben verbális. Ahhoz azonban, ami a könyvben található, sokkal inkább illik az a meghatározás, amelyet imádságoskönyvének harmadik kiadásához írott bevezetőjében fogalmaz meg: az imádság a lélek föl-emelése Istenhez.⁷

A két ajánlásban Kopcsányi hosszas, meggyőző, de rendszeresnek nem mondható tanítást nyújt az imádság mibenlétéről, szükséges voltáról, illetve egyik esetben annak fajtáiról és módjáról is. Az imádságoskönyv ajánlásában elsősorban arról értekeznek, hogy „szükséges mindenkor imádkozni és meg nem szünni [...] Szükséges mindenkor meg emlékeznünk az Istennek jelenléteről.”⁸ Ennek a locusnak az értelmezését a szent doktoroktól veszi (főként Szent Bernátra és Szent Ágostonra hivatkozik). Többek között ezt írja: „Az Imádság nem egyéb az elmének fel emelésénél, mely az embert az Istenhez köti néminemü képpen; hogy a' lélek az Istent, és az Isten a'lelket nézze. Ihol michoda a' szüntelen való imádság mély és tekéletes értelem szerént. Mindenkor megemlékezni Istenről, mindenkor hozza szerkesztetni; véle beszélleni. Oly ereje vagyon ennek az imádságnak, hogy a' kik ezzel élnek, még álmokbannis az Istenről gondolkodnak; és ha felszerkennek mindgyárt a'szeretet nyilaual lövöldöznek.”⁹

Az *Elmélkedések* előszavában viszont az imádság fajtáiról és hogyanjáról értekeznek: „De az igaz és foganatos imádság Két képpen lehet. Auagy csak sziüböl's gondolkodásból: auagy sziüböl és szolásból. Az első imádságot, mely csak a sziüböl s'gondolkodásból all, a' Sz. Atyák, inkább iaualliák és aianlyák, hogy sem a szolás által való imádságot.”¹⁰

⁶ Uo., 2. Ugyanez a meghatározás tűnik fel imakönyvének előszavában is: *Keresztyen imádságos könyvechke, mely, á Czeremoniaknak, és ennéhány hitünk agazatinák (az együgyűek kedvéért) rövid magyarazattyával külömb külömb féle imádságokat foglal magában*, Bécs, 1637 = *Régi magyar költők tára XVII. század, 7: Katolikus egyházi énekek (1608–1651)*, s. a. r. HOLL Béla, Bp., Akadémiai, 1974, 442. (A továbbiakban: RMKT XVII/7.)

⁷ A meghatározás, bár Kopcsányi nem jelzi, valójában Damaszkuszi Szent Jánostól (7–8. sz.) származik (PG 94, 1089).

⁸ RMKT XVII/7, 441.

⁹ RMKT XVII/7, 442.

¹⁰ KOPCSÁNYI, 1634, 2.

Gajtkó Kopcsányinak ezt a meghatározását a szóbeli és a szűkebb értelemben vett imádsággal megoldhatónak látja, ez azonban mégsem kielégítő megoldás. A szóbeli imádság elégtelen voltának oka a szerző szerint: „mert annak velejére nem juthat”¹¹ az így imádkozó. Ez a „velő” – több megfogalmazás erre enged következtetni – maga a kontempláció, a belső ima, ami viszont már nem szóbeli, de nem is elmélkedő imádság: nyelvileg meg nem ragadható.¹²

Az elmélkedések még nyilván nem ilyenek, de a szerző szerint ehhez vezethetnek el. Mivel könyvét részben a klarisszák használatára szánja, nem tekinthető kizártnak ez az értelmezés. A kérdés pedig éppen ez: milyen eszközöket kínál ehhez az imádkozónak? Hogyan vezet ebben a mélyre szántó imádságban (elmélkedésben), amely „hasonlít a lassú és lengedező esőhöz”?¹³

Az elmélkedő imádság szóhasználatával a két gyakorlat közelségét érzékelteti a szerző, de ezt az a tény is mutatja, hogy több elmélkedésgyűjteményben az elmélkedéseket kísérő könyörgések és imádságok is találhatóak. Ezek viszont korántsem egyformák. Hajnal Mátyás szíves könyvecskéjében eleve *Elmélkedések és könyörgések* címet találunk. Kopcsányi is jelzi ezt az alcímbe. Nem véletlen az sem, hogy az ilyen könyveket mind az imádság-, mind a meditációs szakirodalom számon tartja.¹⁴

A könyörgés új fogalom, és más felosztásra utal. A fogalomhasználatra ismét érdemes odafigyelni: mennyiben és hogyan fedí a könyörgés az imádság fogalmát? A könyörgés az imádság egyik része,¹⁵ tartalmi/használati változata. A könyörgés a katolikus szóhasználatban gyakran sajátos szerkezetű liturgikus (kérő) imádságot jelöl, melynek pontos helye van a liturgiában. Az ilyen kifejezett könyörgések megőrzik az elmélkedésekben is ezt a szerkezeti formát, csupán tartalmilag illeszkednek az elmélkedésekhez.

Kopcsányi nyelvi-retorikai szempontokra nem tér ki, inkább pszichológiai-spirituális szinten fejtegeti az imádságról szükséges tudni valókat: Két

¹¹ *Uo.*, 2–3.

¹² Hajnal Mátyásnál valami hasonló szerepe van az elmélkedvén és álmélkodván szókapcsolatnak.

¹³ KOPCSÁNYI, 1634, 3.

¹⁴ GAJTKÓ István, *A XVII. század katolikus imádságirodalma*, Bp., 1936, 56–59; GULYÁS István, *A XVII. század katolikus aszkézikus irodalma*, Bp., 1939, 7–12.

¹⁵ BARTÓK István, „Sokkal magyarabbul szólhatnánk és írhatnánk”: *Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között*, Bp., Akadémiai–Universitas, 1998, 157–162.

dolog szükséges a jó elmélkedéshez: a készüllet (ami lelkiismeretvizsgálatból és Isten kivoltának a tudatosításából áll), és szükséges valamilyen anyag, téma: „hogyan ide tova ne bujdossek a gondolat”.¹⁶

Derekay György nem az ajánlásban, hanem magában a szövegben hoz egy egész elmélkedésre való tanítást az imádságról (XVII. Elmélkedés az imádságról).¹⁷ Ennek rövid vázlata: Az imádság méltósága és szüksége: Isten kegyelme nélkül semmi sem lehetséges. Szent Ágostonra hivatkozik, és válaszolja a kegyelemtani háttérrel, majd a felosztás Aquinói Szent Tamás alapján: dicsérni, hálát adni, bocsánatot kérni és jót kérni. További részletezése következik annak, hogy mit miért kell kérni – ez megegyezik a középkor óta közsímert ars orandik követelményeivel. Majd az imádság módjáról szól: itt fő követelmény a buzgóság, a hozzáállás. Közbenjárásról is szó esik, az imádság meghallgatásának kérdése kapcsán pedig Szent Bernátot idézi. Ő sem mond azonban semmit az imádság szerkezetéről, nyelvi megformálásának módjáról.¹⁸

Az elmélkedést kísérő imádságok-könyörgések jellegzetessége és funkciója

Már az eddig elmondottakból is sejtethető, hogy ezek a kísérőszövegek túlmutatnak önmagukon és az elmélkedéseken is. Gajtkó például Baranyi *Lelki paradicsomáról* írja, hogy a szerző imaparafrázisokba szövi bele tanítását,¹⁹ Hajnal Mátyásnál pedig megfigyelhető a kegyelemtan módszeres, irányzatokat is tükröző kifejtése az imádságok során (ezt egyébként különösen az 1642-es példány előszavában jelzi is).²⁰ Malomfalvay szintén tanításra és meggyőzésre használja az imádságot. Kopcsányinál viszont kérdés: vajon tényleg csak témát szolgáltat az imádsághoz, vagy imádkozni is tanít? Maga is imádkozik közben? Kivel kommunikál valójában...? Felfogásának más-

¹⁶ KOPCSÁNYI, 1634, 8.

¹⁷ DEREKAY György, *Az oeroek életnek uttya [...]*, Nagyszombat, 1678, 17 (RMKI. 1226).

¹⁸ Antonius Sucquet-nek viszont van ilyen könyve: Antonius SUCQUET, *De Meditandi Methodo qua Anima a Terrenis Elevatur Deum* [*Az elmélkedés módszeréről, amely által a lélek a földiekétől Istenhez emelkedik*], 1630.

¹⁹ GAJTKÓ, *i. m.*, 43.

²⁰ A² keresztyen olvasohoz-valo intes, *RMKT XVII/7*, 481.

ságára Gajtkó is fölfigyelt, az elmélkedés és a szűkebb értelemben vett imádság tekintetében Pázmánnyal összehasonlítva kevésbé racionálisnak ítéli. Az elmélkedések utáni imák csak függvények – írja.²¹

A következőkben négy elmélkedésgyűjtemény imádságait vizsgálom meg tüzetesebben azzal a szándékkal, hogy a fenti észrevételeket illusztráljam és igazoljam.

Derekay György és Hajnal Mátyás imádságai – jezsuita vonal

A két munka között nemcsak az a hasonlóság, hogy szerzőjük/fordítójuk vagy átdolgozójuk jezsuita, hanem az emblematikus műfaj is összeköti őket.

Derekay György az ugyancsak jezsuita Antonius Sucquet közismert és közkedvelt könyvét fordítja-dolgozza át „a Magyar Nemzetnek kedvéért és lelkek üdvösségükben való öregbüléséért”. Az egységek felépítése a következő: kép, elmélkedés, (szentírási idézetekből összeállított) fohászkodások; ezt követi egy-egy szikár könyörgés: „Mindenható kegyességes Úr Isten, ki a’ te szomjúhozó népednek, a’ kösziklából forrás-vizet nyitottál, adgyad, hogy a mi szívünk keménységéből, köny-hullatások folyami áradozzanak, hogy a’ mi bűneinket sirathassuk, és véghetetlen irgalmasságotdúl azoknak bocsánattját megnyerhessük. A’ te sz. Fiad, a’ mi Urunk JESUS CHRISTUS által” (II. elmélkedés).²² Szerkezetét tekintve teljes mértékben megfelel az ún. collecta-típusú könyörgéseknek. Jellegetesen liturgikus imádság (oratio prima, super oblata), van állandó és változó része. Általános szerkezete: megszólítás, a kérés megokolása vagy az ünnepelt titokra való hivatkozás (jelzői mellékmondatban), a kérés előterjesztése, záradék (Jézusra hivatkozással), a hívek válasza (ámen). Az ősegyházban bibliai alapon vert gyökeret az eucharisztia is nevezett imádságtípus. Az ilyen típusú könyörgésnek mindig van egy jogi vetülete, akkor is, ha nem liturgikus helyzetben fordul elő.²³ Funkciója a lezárás, esetenként az összegzés (erre ad lehetőséget a jelzői mellékmondat, amit azonban nem minden esetben használ ki), illetve az elmélkedés témájának megfelelő kegyelem kérése.

²¹ GAJTKÓ, *i. m.*, 3, 25, 26.

²² DEREKAY, *i. m.*, [lapszám nélkül].

²³ Vö. DOLHAI Lajos, *Az eucharisztia*, Magyar Egyházzene, 1998/1999, 435–439; www.liturgia.hu.

Meg kell jegyezni azonban, hogy az 1620-as eredeti latin nyelvű kiadásban hosszabb és személyes hangvételű imádságok szerepelnek, sőt más szövegek is. Elképzelhető, hogy az egyszerűbb struktúrájú könyvet és ezeket a könyörgéseket a fordító komponálta liturgikus ismeretei és gyakorlata alapján. A forrásszöveg egyik paratextusából (*Praxis libri*) az is kiderül egyébként, hogy a fohászok címen beillesztett iaculatoriák valójában a rumináció céljával megtanulandó, nap közben ismétlendő rövid szentírási szövegek.²⁴

Hajnal Mátyás kompozícióinak²⁵ felépítése: kép, rövid vers, minden esetben három rövid pontba foglalt elmélkedés, majd ezt követi az imádság. Az első elmélkedésnél ez az imádság eleinte követni látszik a fent említett könyörgéstípus szerkezetét, azonban a lezárás helyett személyes, affektív elemeket előtérbe engedő fohászok következnek. Az összes többi esetre pedig ez már nem érvényes, az imádságok általában jóval hosszabbak az elmélkedésénél, messze szétfeszítik a könyörgés kereteit. Valójában ezek tekinthetők az egységek főszövegeinek. Mi történik valójában ezekben az imádságokban?

Az elmélkedések pontjai értelmi munkára szólítanak fel a hagyományos módszerrel: saját lelkének megszólításával. Minden egyes pontja az értelmi munkára utaló felszólítással kezdődik: gondoljad, gondolkodjál, emlékezzél, elmélkedjél, fontold meg, gondold meg, vedd eszedbe, juttasd itt eszedbe, ismerd meg, megértse, meglásd; sőt három egyszerre is: „eszedbe vehesed, gondollyad és fontollyad Szent Pálnak amaz mondását (Heb. 9 v. 27).”²⁶ Hasonló kiszólások azonban megfigyelhetők (elvétve ugyan) az imádságok szövegében is: „Emlékezem, ram, Moyses Profétád példájáról-is [...] ezek így lévén, Uram Isten, értem az okát [...]” (Tizenkettedik elmélkedés).²⁷ A harmadik pont végén pedig minden esetben megadja az imádság

²⁴ „Deinde, uti dixi, oratione in Sancto uticipoteris: praxibusque et laculatoriis per diem affectum meditationis fonere atque augere.” Antonius SUCQUET, *Via vitae aeternae*, Antverpiae, Martinus Nutius, 1620, 5.

²⁵ HAJNAL Mátyás, *Az Jesus szívét szerető szíveknek aytatosságára szíves kepekkel ki formaltatott; és azokról való Elmélkedésekkel és Imádságokkal megh magyaráztatott könyvechke*. Bécben, 1629, kiad. KŐSZEGHY Péter, tan. HOLL Béla, Bp., Balassi – MTA Irodalomtudományi Intézete, 1992 (Bibliotheca Hungarica Antiqua, 27).

²⁶ Tizenkettedik elmélkedés az isteni szeretet négy utolsó dolog általi megőrzéséről. A nyomtatékosítást ebben az esetben valószínűen a téma indokolja, ennek a pontjának a terjedelme is tekintélyesebb az átlagnál. – HAJNAL, *i. m.*, 85.

²⁷ *Uo.*

tárgyat: miért kell könyörögni, miért kell hálát adni, vagy egyáltalán milyen érzülettel kell viseltetni az adott témával kapcsolatban.²⁸

Az összefüggés tehát nemcsak egyszerően tartalmi, nemcsak az imádság utal vissza az elmélkedés-pontokra és a képekre, hanem az elmélkedés mintegy indukálja az imádságot, példát ad az imádságra. Nemcsak összefoglal és kérést fogalmaz meg tehát, mint az előző könyv esetében, hanem tanítja is az imádságot, tanít az imádságon keresztül, és olykor reflektál a lélekben zajló megismerési és felismerési folyamatokra is: „Megtanultam Uram a'te szent Doctoridnak tanításából, hogy a'te Meg igazító és szentelő Malasztodnak tulaydonsága nem chak az hogy a' Lelket meg tisztógassa a bűnnek rutságától, de hogy azt tekéltességnek-is, mint valami virágoknak, szépségével béhinche, és fel ékesiche”.²⁹ „Veszem eszembe, én Istenem, hogy eleitől fogva mindeddig, chak abban foglalatokodott és fárادت Sz. Fölséged, hogy magának nyugodalmas helyt szerezne lelkünkben.”³⁰

A könyörgéseket (imádságokat) az elmélkedési pontokkal ellentétben elsősorban az érzelmi telítettség és a személyesség jellemzi (gyakoriak a felkiáltások).³¹ Másik fontos jellemzője ezeknek a szövegeknek a bibliai nyelvezet, a megjelölt locusokon túl is, de bekerülnek részletek a liturgikus könyörgésekből is, illetve olykor tetten érhető ezeknek a könyörgéseknek a logikája.

Két ferences: Kopcsányi Márton és Malomfalvay Gergely gyakorlata

Malomfalvay Gergely Kopcsányi halálának évében (1638) lépett be ugyanabba a rendtartományba, *Belső képen indító tudománya* (1653) alapján Gajtkó

²⁸ „Ugy lévén a te dolgod is es hasonló képpen chelekedvén veledis az Isten; kit méltó hogy kövess hóltodig minden háládással, mondván:” (Ötödik elmélkedés, *Uo.*, 25.); „Könyörögj az ő szent felségének, hogy ezen szent Malasztját nevellye szivedben.” (Hatodik elmélkedés, *Uo.*, 31.); „Kérjed már teis én lelkem, ezen Mennyei jegyesedet – alkosson ilyen édes kertet a'te szivedből-is.” (Kilencedik elmélkedés, *Uo.*, 56.)

²⁹ Kilencedik elmélkedés, *Uo.*, 57.

³⁰ Tizenharmadik elmélkedés, *Uo.*, 88.

³¹ GÁBOR Csilla ezt az interiorizáló és elmélyítő funkciót emeli ki tanulmányában: *A meditáció a hitgyakorlásban és az irodalomban* = G. Cs., *Religió és retorika: Tanulmányok a középkori, reneszánsz, barokk irodalomról*, Kolozsvár, Komp-Press, Korunk Baráti Társaság, 2002 (Ariadné Könyvek), 272.

Kopcsányi versenyképes társának tartja³² – ez igaz is, de mind tematika, mind célközönség és stílus tekintetében meglehetősen eltérőek írói érdemeik. Malomfalvay kifejezetten a hitükben lanyhákhoz, a lelki életben járatlanokhoz szól. A célközönség valós vagy vélt igényei természetesen meghatározzák nemcsak az elmélkedések tárgyát, hanem a kifejtés módját és stílusát is.

Az elmélkedések témáit a négy végső dolog vetületei szolgáltatják. Az elmélkedések felépítése nála a legegyszerűbb, valójában csupán maguk az elmélkedések és az imádságok alkotják, ritkán épít be kitérőket (két esetben tanítást).

Imádságai terjedelmesek, jól adatoltak, olykor több a bibliai és patrisztikai hivatkozás, mint az elmélkedések szövegében. Részletezőek, szinte egy-egy újabb elmélkedésnek tekinthetők inkább, mint imádságnak. Az imádságok elején gyakori az elmélkedésre visszautaló szó vagy kijelentés, de ezek nemcsak tartalmi-nyelvi szinten teremtenek kapcsolatot, hanem megrajzolják azt a lelki folyamatot is, aminek az elmélkedőben elvárászerűen le kell játszódnia: „most veszem eszembe, mely helyesen szólott Szent Pál”³³ – tehát az elmélkedés eredményeképpen születik a megismerés. Vagy más példa: „[...] most kezdem szívbeli félelemmel eszembe venni, michoda helet készítettél örök-igasságod szerént az vakmerő istentelen bünösnek.”³⁴ Vagy: „Oh, meg-váltó fiu Isten! most veszem eszembe mi-okáért mondottad atyai intéssel minnyájunknak Sz. Máté által: Vigyázzatok, mert nem tudgyátok a’napot, sem órát [...] Félek Uram, hogy netalántán akkor rohanik nyakamba a halálnak bizontalan órája, midön leg-készületlemb lévén ingyen-sem vélnem.”³⁵

Az imádságok szerkezetét vizsgálva a terjedelem és a sokszor kioktató hang ellenére felfedezhetjük benne a klasszikusnak mondható tagolást: oktató/dicsérő/leíró rész és a kegyelem kérése; ez utóbbi rész viszont mindig sokkal rövidebb, és természetesen mindig összefüggésben van az elmélkedés során felismert (felismerhető) igazsággal. Doxológiát csupán a legutolsó imádság végén találunk.³⁶ Megfigyelhető ugyanakkor egyféle fokozatosság: a

³² GAJTKÓ, *i. m.*, 28–29.

³³ MALOMFALVAY Gergely, *Belsoe-képpen indító Tudomány* [...], Béch, Cosmerovius Máté, 1653, 45 (RMNy 2462).

³⁴ *Uo.*, 66.

³⁵ *Uo.*, 91 (IV. imádság).

³⁶ „Tölcz-bé végtére lelketem, szivemet, és minden belső részeimet szerelmednek lelkével, hogy el nem veszszen a te méltatlan szolgálád (szolgálód) kiért egy Czöppig ki-öntötte drága

belső úton való haladás a félelemtől az Isten utáni vágyódásig, ami elsősorban az imádságokon keresztül valósul meg. Az első imádság még valójában egyes szám első személyben megfogalmazott tanítás a Ter 1, 26-ról. Ez az oktató hangnem fokozatosan alakul át valódi devóciós diskurzussá.

Érdekességképpen térek ki a X. elmélkedésre,³⁷ különösen a lapszélén jelölt *Szép oktatásra*: egy sajátos rózsafüzérformát ajánl az utolsó dolgokról való állandó elmélkedésre. Bár nagyon sokféle olvasó létezik, ennek nem sikerült máshol a nyomára bukkannom, valószínű, hogy ez Malomfalvay saját leleménye. Az utolsó dolgokat megnevező szavak, valamint egy szentírási hely ruminációját tanítja ezzel valójában a hagyományos aszketikus gyakorlatok helyett, amelyekre ennek a könyvnek a célközönsége bizonyára nem lenne fogékony.

Kopcsányi Márton említett elmélkedő könyvét is lehet a Hajnal Mátyáséhoz hasonlóan kompozíciónak tekinteni, annak ellenére, hogy nem emblematisz meditatív szövegek szerepelnek benne. Különösen a kötet első részére, *A Krisztus Urunk szenvedéséről* szóló elmélkedésekre érvényes ez a megállapítás. Az egységek felépítése: ének, példák (vagyis ószövetségi előképek felidézése), prófécia (vagyis vonatkozó szentírási idézetek), a tulajdonképpeni elmélkedés, utána tanúságok, melyben az elmélkedő konkrét tanácsot kap az alkalmazásra, majd a tematikus záró imádság (utána még jön a *Miatyánk*, *Üdvözlégy* és a fogvatartásokért való imádság, amit csak egyszer közöl, az első elmélkedés végén, de minden elmélkedés után el kell mondani).

Az eddig megvizsgált elmélkedést kísérő imádságok közül ezek tekinthetők a legkiegyensúlyozottabbaknak a felépítés (szerkezet), ennek következtetése és funkcionalitás tekintetében is. Nagyon közel állnak az eucharisztia-típusú könyörgéshez: nagyjából egyforma terjedelműek, megszólítást, narrációt és kérést tartalmaznak, de a könyörgésekre jellemző lezárás vagy doxológia nélkül. A narráció kiegyensúlyozott, hajlékonyan kapcsolódik az előző szövegekhez, nincs már benne semmi kioktató jellegű megszólítás, nem tekinthető újabb, egyes szám első személyben írott elmélkedésnek, ugyanakkor a könyörgések szikár, jogi színezetű hivatalosságát is elkerüli: a hangvétele a fegyelmezettség ellenére is személyes. Ezek a szövegek illenek be leginkább abba a szövegtípusba, amit elmélkedést kísérő

szent vérére, az én bűneimért meg-feszített egyetlen egy fiad, az Krisztus Jézus. Kinek veled és a Sz. Lélekkel egyetemben, légyen dicséret és dichőség. Ámen.” (*Uo.*, 171.)

³⁷ *Uo.*, 136–149.

imádságként határozta meg. A Derekyé ugyanis könyörgés, a másik kettő az imádság beszédmódjában megszólaló tanítás (Malomfalvay) vagy újabb, aposztrophéra épített, affektív elmélkedés (Hajnal).³⁸

Kopcsányi másik erénye, hogy ezekben a passióelmélkedésekben a már említett változatos szerkezeti elemek segítségével jól elkülöníti az információs anyagot a meditációs anyagtól. Már elmélkedései sem oktató jellegűek (ezt a funkciót átveszik a példák, próféciaák és tanúságok). Ennek egyébként az is lehet az oka, hogy a célközönségről feltételez egy alapvető spirituális (vagy akár teológiai) műveltséget.

Az önmegszólító formulák között nemcsak a „gondold meg”, „elmélkedjél” szerepel, hanem a „szemléljed”, „nézd” is feltűnik³⁹ – ez is igazolja a feltételezést, hogy a „két képpen” való imádság valójában nála három (a szemlélődés is benne van), de a harmadik módszertana ezeknél az igéknél véget ér, hiszen itt a verbális szint fölé emelkedik az imádkozó.

Elmélkedéseinek másik sajátossága, hogy elég gyakran találunk bennük imádsággal való megszakításokat. Másoknál ez sokkal ritkábban fordul elő. Ezek valóban sokkal inkább imádságok, nem könyörgések: ezek azok a szövegek, melyeken keresztül bemutatja, milyen „az Istennel való beszéllés és nyájaskodás”. Ezek az imádságok spontánul épülnek be az elmélkedés gondolatmenetébe.

Konklúzió

Az elemzések tanulságaként megfogalmazható, hogy a fenti példák nem hogy tisztázták volna az imádság és az elmélkedés közötti műfaji-terminológiai bizonytalanságokat és határvonalakat, hanem még bonyolul-

³⁸ Bernard Lamy népszerű kézikönyvében az alakzatnak ezt a tulajdonságát emeli ki mindenekelőtt: „L’apostrophe se fait lorsqu’un homme étant extraordinairement ému, se tourne de tous côtés; il s’adresse au Ciel, à la terre, aux rochers, aux forêts, aux choses insensibles, aussi bien qu’à celles qui sont sensibles”. Bernard LAMY, *La rhétorique ou l’art de parler*, Paris, 1699, 16.

³⁹ Pl. „Óh én lelkem szemléld a te Iegyesedet abban a’ barsony menyegzőj ruhában, és a’ vér ontó tövis koronában: mert ezek által jelenti az édes JESVS az ő véghetetlen szeretetét. Lásd az ő sz. vérének piros róságából kötöt zöld koszorviat, melyet feien hordozot a’ te el jegyzésednek napján. Hallyad mint zörget a’ te szivednek aítaján, mondván: Nyisd meg én jegyesem, könyörülj az én fáidalmimonn, mert véres barmattal rakva a’ fejem, és a’ hajam az éjjel chöppökkel (melyek a’ te bűneid).” KOPCSÁNYI, 1634, 87.

tabbá tették. Ugyanakkor igazolják a feltevést, hogy az ilyen imádságokat sajátos típusként kell kezelni, és több változatukkal kell számolni.

Ezek a szövegek nemcsak azért érdekesek számunkra, mert képet kaphatunk arról, hogy miként imádkoztak a 17. században (milyen szövegeket, könyveket, módszereket használtak), hanem azért is, mert kiderül belőlük, hogy mit gondoltak az imádságról, és hogyan tanítottak imádkozni. Nem valószínű ugyan, hogy ezeket az imaszövegeket más kontextusban is használták, hiszen nagyon tárgyhoz kötöttek, az elmélkedés függvényei, illetve két esetben láttuk, hogy egy igencsak komplex rendszer elemei. Ennek ellenére támpontot nyújthatnak az imádság műfajának elemzéséhez, és amennyiben nincs a műfajnak hivatalos magyar retorikája, egyféle implicit retorikát feltalálva ezekben a szövegekben a terminológia tisztázása nélkül is megtudhatjuk, miként imádkoztak a kora újkori katolikusok. Azok az elmélkedő könyvek, amelyekben hangsúlyosabb szerepet kap az imádság, komplexebb képet mutatnak magáról az imádságról. De hogy mennyit mutatnak meg, azt a célközönség is nagyon befolyásolja. Esetünkben Kopcsányi mutat meg belőle legtöbbet, nála különül el leginkább az elmélkedés szövegműfajától.

Mindennek ellenére azonban még mindig egy középkori szerző meghatározása tűnik a leginkább eligazítónak az alműfajok találkozásának tekintetében: „Mindezekből láthatjuk, hogy az olvasás az elmélkedés nélkül száraz, az elmélkedés olvasás nélkül tévútra vezet, az imádság az elmélkedés nélkül lagymatag, az elmélkedés ima nélkül terméketlen; a bizalmas imádság szerzője a szemlélődésnek, a szemlélődés elnyerése imádság nélkül igen ritka, vagy csodaszámba megy.”⁴⁰

⁴⁰ II. GUIGO OCart, *A kolostor lépcsői: Levél a szerzeteséletéről = Népek nagy nevelője...: Szent Benedeknek, Európa védőszentjének emlékezete*, szerk. SZENNAY András OSB, Bp., Szent István Társulat, 1981, 300–301.

Függelék: Malomfalvay Gergely – egy saját találmányú rózsafüzér-változat oktatása

X. elmélkedés – Szép oktatás

[...] tanóld-meg imez, üdvösséges, okos és sommás találmánt, [...]. Formály magadnak egy olvasótkát, (avagy, ha inkább tetszik, ély ezen üdvösséges találmánnyal az közönséges, szokott olvasón.) Vedd-fel az fellyül-hozott Sirák fia mondását, tudni illik: Minden chelekedetedben meg-emlékezzél-utolsó dolgaidról, és örökké nem vétkezel. Add hozzá ehöz, ama fontos, es udvösséges öt ígék; ugy mind az mellyek mind utolsó dolgainkra, s, mind pediglen az örökké-valóságra emlékeztetnek minnyájunkot, tudniillik: óh Örökkévalóság! óh Halál! óh Itélet! óh Pokol! óh Menyország! Kezedbe vévén azért buzgó elmélkedéssel az olvasót, az olvasónak keresztire szóly imígyen magadnak azon Sirák fiával: Minden chelekedetedben meg-emlékezzél-utolsó dolgaidról, és örökké nem vétkezel. Könnyü dolog ez, de jeles paíz és erős bástya minden-némű vétek ellen. Ha azért óh ember! nem szenvedheted az kemény ágyat és földön heverést: ha nem viselheted a'Ciliciomot, avagy szór-zákat, s, tövis-élü vaslantzakat: ha nehezteled a' böjtölést, és nem türhetz egyéb külömb-külob-m-féle testi sanyargatásokat, elég legaláb ezzel a'paíz-al a'bűn ellen, hogy által, az pokolbéli kínokat elkerülhesd, és a' mennyei dichőségben részesülhess.

Ha szánsz annyi időt, avagy ninchen annyi ürességed, hogy az egész olvasót elmondhasd, ám bátor chak egy részét, chak egy avagy két tábláját, azaz, tíz számu darabját mond-el buzgó elmélkedéssel, az fellyül írt rend szerént. Ne rösteld, kérlek lelked üdvösségéért, ezt a könnyü tudománt praktikálni.

[...] ne resteld valami fontos szótskával mindenik ígét öszve láncoltatni magán magán, tudni illik óh rettenetes halál! óh bizonyos és bizonytalan órájú halál! óh keserves halál! Óh kemény ítélet! Óh iszonyú, óh rettenetes, óh kegyetlen ítélet! óh örök pokol! óh rettenetes pokol! óh szenvedhetetlen pokol! óh dichőség, óh gyönyörüséges, óh kívánatos Meny-ország! etc. Óh feneketlen! Óh véghetetlen! óh meg-határozhatatlan örökké-valóság! (144.)

Intés

[...] Ne utálljátok-meg, ezt az együgyü tudománt és üdvösséges találmánt édes magyarim, ne vessétek-meg, ezt a titkos paíz; más nemzetek-is éltek ezzel, a' bűn ellen, és nagy hasznát vették; élyetek tjjis ezen paíz-al, és hartzoljátok ebből a bastyából az bűn ellen. (145.)

FAZAKAS GERGELY TAMÁS

*Kora újkori „nemzeti” imádságok nemzetközi összefüggésben:
országos könyörgés és közösségi bűnbánat
Bethlen Gábor idején**

I.

Fazakas József (1910–2005) bő harminc évvel ezelőtt megjelent tanulmányában olyan témával foglalkozott, amelynek kutatása éppen az utóbbi időben kapott lendületet a nemzetközi tudományosságban. Írásában egy addig ismeretlen, unikum nyomtatványról tudósított, amely Milotai Nyilas István 1621-ben, Kolozsvárott megjelent *Agendájának*¹ következő évi (1622), második kiadásának az Országos Széchényi Könyvtárban található példányához van hozzákötve.² Azt állapította meg a kiadási helyet, időt és a szerző nevét fel nem tüntető, illetve egyetlen személynevet sem tartalmazó, négylevelű, nyolcadrés alakú kiadványról, hogy egy olyan országos imádságot foglal magába, amely az 1620. augusztus 25-én, a beszercebányai országgyűlésen magyar királlyá választott, de meg nem koronázott Bethlen Gáborért könyörög. A betűtípusok és díszítmények tüzetes vizsgálata során meg-

* A tanulmány a Debreceni Egyetem TÁMOP 4.2.1./B-09/1/KONV-2010-0007, valamint a Reformációkutató és Kora Újkori Művelődéstörténeti Műhelyének OTKA K 101840 számú pályázata keretében készült. Köszönöm e kutatócsoport tagjainak írásom korábbi változatához fűzött megjegyzéseit, különösen Fekete Csaba segítségét. A tanulmány az alábbi kötetben is megjelent: *Kora újkori nemzeti imádságok nemzetközi összefüggésben = A fordítás kultúrája – szövegek és gyakorlatok*, szerk. GÁBOR Csilla, KORONDI Ágnes, Kolozsvár, Verbum – Láthatatlan Kollégium, 2010, II, 7–28. – A tanulmány előzményei: *Milotai Nyilas István könyörgése Bethlen Gáborért. Néhány adalék az országos imádságok kutatásainak fényében = „...mint az gyümölcszés és termelt szőlőveszsgö...”*: Tanulmányok P. Vásárhelyi Judit tiszteletére, szerk. STEMLER Ágnes, VARGA Bernadett, Bp., OSZK–Balassi, 2010, 173–178; *Nemzeti bűnbánat Bethlen Gábor idejében = Retrospectio: Tanulmányok a 60 éves Heltai János tiszteletére*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor, TASI Réka, Miskolc, ME BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, 2011, 197–208.

¹ MILOTAI NYILAS István, *Agenda, az az anyaszentegyházbéli szolgálat szerént való czelekedet* [...], [Kolozsvár, typ. Heltai], 1621 (RMNj 1251).

² FAZAKAS József, *Ismeretlen nyomtatott imádság a hazáért és a királyáért, Bethlen Gáborért*, Magyar Könyvszemle, 1978, 197–202. – Az *Agenda* tárgyalta, második kiadása: MILOTAI NYILAS István, *Agenda, az az anyaszentegyházbéli szolgálat szerént való czelekedet* [...], [Kolozsvár], [typ. Heltai], 1622 (RMNj 1270).

határozta, hogy a munka nem a kolozsvári kiadású *Agenda* függeléke, hanem önálló kiadvány, mely Debrecenben, Rheda Péter nyomdájában jelent meg. Stíluselemzés alapján azonban azt bizonyította be, hogy írója azonos az *Agenda* szerzőjével: Milotai Nyilas Istvánnal, aki a tiszántúli püspökséget cserélte fel 1618-ban Bethlen hívására, és lett haláláig a fejedelem udvari prédikátora.³ Fazakas József szerint az „Ime mi a te nepeid, az idegeneknek raytunk valo kemeny uralkodasa alat szinten el fogyatkozvan, mostan az mi testünkből es verünkből valo Kiralyt valasztottunk”⁴ idézetben a „»mostan« szó arra utal, hogy az imádságot mindjárt a királyválasztást követően” írta Milotai. De hozzátette, hogy „[a] kinyomtatás – természetesen – később is történhetett”.⁵ Azt is jelezte, hogy elképzelhető egy, a debreceninél korábbi kolozsvári edíció (a cím arra utal, hogy bevett szokás volt az elmondása az istentiszteleteken), és az is, hogy ez az első kiadás (a szöveget korábban kéziratban is terjeszthették). Szerinte Milotai gyulafehérvári udvari papként is könnyen elérhette, hogy korábbi püspöki székhelyén gyorsan kiadják a munkát, „de akkor a cím »recitari solita« kifejezésében csak előlegezését láthatjuk egy később megvalósítandó szokásnak”.⁶ A kiadvány tehát a királyválasztást követően bármikor megjelenhetett 1622 januárja előtt, a nikolsburgi békéig, amikor Bethlen megvált a királyi címtől. Fazakas József lehetségesnek tartotta azt is, hogy a debreceni református egyház a békekötést követően (és akár Milotai 1623-ban bekövetkezett halála után) „adta ki, vagy nyomatta újra az *Oratiót*, ezzel is kifejezve hűségét és ragaszkodását Bethlen Gábor iránt, akit ekkor már jog szerint nem illetett meg a királyi cím”. A tanulmány ezért 1620 és 1629 közé helyezte a debreceni edíciót.⁷ Az *RMNy* címléírása ezt az adatot vette át, és az egész annotatio is kizárólag e tanulmány eredményeire támaszkodott.⁸

³ A tanulmány megvizsgálta az országos imádság másik szóba jöhető szerzőjének, Keserői Dajka János püspöknek a stílusát, de nem egyezett az *Oratio* szövegével. FAZAKAS József, *i. m.*, 201.

⁴ [MILOTAI NYILAS István], *Oratio pro tempore concepta, et in ecclesiis orthodoxis Transylvanicis a concione publica recitari solita*, [Debrecen, Rheda Péter, 1620–1629], A2v (*RMNy* 1302), A2v.

⁵ FAZAKAS József, *i. m.*, 198.

⁶ *Uo.*, 201.

⁷ *Uo.*, 201–202.

⁸ Az annotatio azonban kissé pontatlanul van megfogalmazva, hiszen nem a lehetséges nyomtatási, hanem a keletkezési időt teszi a két évszám közé: „Az imádság tartalmából kétségtelen, hogy az Bethlen Gábor erdélyi fejedelemsége és királysága idején, tehát 1620 és 1629 között készült.” Az *RMNy* által is szerzőként elfogadott Milotai, mint említettem, 1623-ban elhunyt.

Fazakas József igen óvatos datálása óta újabb bizonyíték nem merült fel a kiadás időpontjára és körülményeire vonatkozóan. Egy, a Durhami Egyetemen 2007 végén indult nagy-britanniai,⁹ 2010 áprilisa óta pedig nemzetközivé terebélyesedő,¹⁰ államilag is jelentősen támogatott kutatási program, valamint ennek hazai lehetőségei¹¹ azonban segíthetik a Milotai imádságának keletkezésével, kiadásával, használatával és terjesztésével kapcsolatos vizsgálatot, valamint a kutatásba bevonható további 17. század eleji szövegek számbavételét. A program résztvevői ugyanis olyan sajátos, alkalmi istentiszteleti formákat (könyörgéseket, böjtöt és hálaadásokat) tekintenek át – Angliában például az 1540-es évektől az 1940-es évekig –, amelyeket a mindenkori hatalom, az uralkodó, a világi, illetve egyházi vezetők írtak elő az ország, esetleg egy kisebb régió vagy város lakosai számára. Az ilyen alkalmakkor sokat hivatkozott és magyarázott bibliai szöveghelyek mintái alapján, a középkori hagyományt is folytatva, akkor látták szükségesnek országos könyörgések és nemzeti böjtök tartását, amikor valamilyen kritikus időszakot kellett átvészelni (összeesküvés, háború, éhínség, járvány, rossz időjárás stb.), illetve hálaadásokét, amikor örömteli alkalmakat követően nagy ünnepléseket lehetett tartani (lázadás leverése, katonai győzelem, trónra lépés, királyi utód születése stb.).¹² A reformáció utáni Angliában például

⁹ *British state prayers, fasts and thanksgivings (1540s–1940s)*.

¹⁰ *National worship in international perspective: state prayers, fasts and thanksgivings since the sixteenth century*, An international conference, Durham University, 12–14 April, 2010. Természetesen Angliában és máshol is folytak már korábban vizsgálatok bizonyos résztémákban. A kora újkori kutatások szempontjából most példaként csak arra utalok, hogy a 16. század közepén számos német imádságoskönyv és egyházi rendtartás, részben Luther nyomán, a tematikus imádságok, imaminták között helyet adott a török elleni imádság típusának (*Türkengebet*). Az opera antiturcica hatalmas korpuszában igen fontos szerepet játszó imaforma leggyakrabban a 79. zsoltárt parafrázálta. Erről magyarul l. IMRE Mihály, „Magyarország panasza”: *A Querela Hungariae toposz a XVI–XVII. század irodalmában*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1995, 98–107, 125–143.

¹¹ A lehetséges hazai kutatás távlatait, elméleti összefüggéseit és szóba jöhető forrásbázisát az alábbi közleményben mutatom be: *Az imádság mint feldolgozás. Politikai krízisek és természeti csapások értelmezése a kora újkortól a 20. századig*, *Studia Litteraria*, 2011/3–4, 52–77.

¹² Az eddigi kutatási beszámolók és a kapcsolódó konferenciák előadásai még nem jelentek meg. L. viszont a projektvezetőnek a 19. századról szóló tanulmányát: Philip WILLIAMSON, *State Prayers, Fasts and Thanksgivings: Public Worship in Britain 1830–1897*, Past and Present, 200, 2008, 121–174; a projekt honlapjának rövid leírását: http://www.dur.ac.uk/history/research/research_projects/british_state_prayers/; valamint a projekt egyik résztvevőjének alábbi, népszerűsítő összefoglalását: Natalie MEARS, *Praying for Britain*, BBC History Magazine, 2010/4, 46–51.

a *Book of Common Prayer* című hivatalos szertartáskönyv 1549-től kezdve sorra megjelenő edícióinak sajtó alá rendezői újabb és újabb imák beszerkesztésével értelmezték a közösség számára az aktuális politikai kríziseket vagy természeti csapásokat. A teológiai reagálás felgyorsítása miatt külön kiadványokban is nyomtatni és terjeszteni kezdték az ilyen kihívásokra felelő aktuális könyörgéseket, amelyek gyakran böjtre és alamizsnálkodásra való felszólítással egészültek ki. A veszélyek elmúltával hálaadó imákat szerkesztettek. Bizonyos minták és formulák alapján, sokszor kevés változtatással fogalmazták meg és adták ki e néhány leveles nyomtatványokat, és/vagy kéziratban is terjesztették azokat. A szövegek a világi hatalom: uralkodó, parlament, államtanács, városi magisztrátus és/vagy az egyházi hatalom kezdeményezésére születtek. Leggyakrabban a canterburyi érsek és apparátusa, esetleg a londoni püspök vagy más egyházi vezetők szerkesztették ezeket, illetve mozgósították a kinyomtatott munkák terjesztéséhez az érintett egyházrészekben. A brit kutatás már a projektet megelőzően elkezdte feldolgozni az országos imádságokról és böjtökről szóló döntési mechanizmust, az egyes alkalmakra írott, kéziratban maradt vagy nyomtatásban megjelent imák példányszámát, terjesztésének módját, valamint a közböjtek és nemzeti könyörgő napok liturgiájának tényleges hatását.¹³ A kutatás irányítói a vizsgált 400 évre vonatkozóan fontosnak tartják feltárni az egyes nyomtatott imák példányszámát, terjesztésének módját, valamint az előírt, országos könyörgések alkalmait, liturgiáját, az ezeken részt vevők számát stb.

E szempontok a kárpát-medencei protestáns és katolikus, egyházi és világi hatalmi központok kutatásában is fontosnak tűnnek. Érdeemes lesz megpróbálni például azoknak az – engem elsősorban érdeklő kora újkori – alkalmaknak a számba vételét, amikor a Milotai *Oratio*ájához hasonló országos könyörgést, illetve nemzeti böjtöt vagy hálaadást rendeltek el. A hazai kutatás számára is fontos kérdés, hogy milyen körülmények miatt látták ezek szükségét, miképp szabályozták az alkalmi szövegek megírását, ezek kéziratban maradtak vagy máskor is megjelentek-e nyomtatásban, hány

¹³ Roland BARTEL, *The Story of Public Fast Days in England*, Anglican Theological Review, 37, 1955, 190–200; C. J. KITCHING, “Prayers Fit for the Time”: *Fasting and Prayer in Response to National Crises in the Reign of Elizabeth I = Monks, Hermits, and the Ascetic Tradition*, ed. William J. SHEELS, Oxford, Blackwell, 1985, 241–250; Christopher DURSTON, “For the Better Humiliation of the People”: *Public Days of Fasting and Thanksgiving during the English Revolution*, *The Seventeenth Century*, 7, 1992, 129–149 stb.

példányban, hogyan terjesztették ezeket, az uralkodóválasztást követően milyen alkalmakon és mennyi ideig kellett mondani őket.¹⁴ Fontos kérdés, hogy a magyarországi (illetve ausztriai) és erdélyi, különböző felekezethez tartozó, világi és egyházi hatalmi központok között volt-e és milyen különbség az országos imádságok és hasonló alkalmak előírásának gyakoriságában és jellegében, illetve miképp valósult meg mindez alattvalóik/híveik gyakorlatában. A bemutatott brit projekt által inspirált, széleskörű hazai kutatási lehetőségek közül jelen tanulmányban Bethlen Gábor első kitámadása és királlyá választása, vagyis az 1620 körüli évek vizsgálati lehetőségeivel foglalkozom. Ezen belül is most csupán az erdélyi, aztán magyarországi fejedelem, majd választott király hatalmi központjának vonzásköréhez tartozó, református kötődésű szövegek egy részét tudom érinteni.

II.

Az országos imádságok röviden összefoglalt kutatási szempontjai alapján – Fazakas József 1978-as tanulmányának gondolatmenetét folytatva – két feltételezés fogalmazható meg az *Oratio* kiadásával kapcsolatban. Egyrészt az, hogy mivel kéziratban (vagy a ma ismertnél korábbi kiadás formájában) is terjeszthették a királyválasztó országgyűlés után valószínűleg hamar megírt imát, a debreceni nyomtatvány címe valószínűleg nem „előlegez” „egy később megvalósítandó szokás[t]”,¹⁵ hanem inkább beszámol arról: vagyis talán nem közvetlenül a királyválasztást követően jelenhetett meg ez az edíció. Másrészt az, hogy Milotainak a választott magyar királyért könyörgő imádságát a nikolsburgi békét megelőzően, tehát még a királyi cím jogos viselése idején nyomtathatták ki Debrecenben. E kiadvány tehát nagy valószínűséggel 1620 ősze és 1622 januárja között láthatott napvilágot. Az ima ugyanis a fent röviden jellemzett angol országos könyörgésekhez hasonló, s

¹⁴ A fenti szempontok felől leegyszerűsítőnek tűnik Barcza József azon megfogalmazása, amely szerint az imádságot Bethlen „udvari prédikátora mond[ta] el a királlyá választást követő istentiszteleten”. E megjegyzés ugyanis egyetlen alkalomra szűkíti az *Oratio* elmondását, mintha a szöveg kiadásával pusztán archiválni akarták volna az imádságot, s nem a további, applikáló felhasználás céljából és szándékával rendezték volna sajtó alá. – L. BARCZA József, *Bethlen Gábor, a református fejedelem*, Bp., Magyarországi Református Egyház Sajtóosztálya, 1980, 114.

¹⁵ FAZAKAS József, *i. m.*, 201.

mint a címe is elárulja, pro tempore íródott, tényleges alkalmi imádság, vagyis elsősorban Bethlen királysága idején volt aktualitása. Az imádság – számos, más helyzetekre is értelmezhető történelmi utaláson kívül – két helyen fogalmaz az adott politikai helyzetre közvetlen reflexióként érthető módon. Fent, az I. rész elején már idézett mondatban, illetve e helyen: „ime minékünk nemzetünkéből valo kereszttyen Kiralyt adtal”.¹⁶

A Bethlenre való, egyértelműnek tűnő utalások ellenére érdemes felfigyelnünk arra, hogy az uralkodó tulajdonneve nem szerepel az *Oratió*-ban. A szöveg tehát a tényleges politikai helyzetre szabott jellege, alkalmisága ellenére is hasonló azokhoz a kora újkori könyörgésekhez, amelyek a – nem csupán egyetlen alkalomra – írott és kiadott ágendákban, imádságoskönyvekben, énekeskönyvekben kaptak helyet. Ez utóbbiak ugyan szintén fogalmazódhattak konkrét történelmi szituációkban, uralkodóválasztáskor, ellenség betörésekor stb., szerzőjük, kiadójuk azonban szándékosan nem csupán az elsődleges kontextusban, a keletkezésükkel azonos időben és helyzetben való használatra tette e könyörgéseket alkalmassá. A politikai és hadi események, természeti csapások bibliai trópushasználattal történő leírása, az uralkodó elit és mások tulajdonneveinek mellőzése lehetővé tette, hogy az imádságok a történetileg utólagosnak számító kontextusokban is kiadhatók legyenek, a későbbi olvasók is aktualizálhassák a szövegeket, a használat során mindig saját uralkodójuk nevét behelyettesítve.¹⁷ Azért lehetett több alkalommal, akár változtatás nélkül is kiadni ezeket az ágendákat, imádságoskönyveket és énekeskönyveket, mert – mint például Medgyesi Pál *Praxis pietatis*-fordításában, szemben az eredeti angol szöveggel – a személynév helyett köznévet (király, fejedelem stb.), vagyis a „hypothesis” helyett csupán a „thesis” szerepelt.¹⁸ Az *Oratio* e későbbi felhasználási potenciálját bizonyítja, hogy egyik, talán lelkész használója aktualizáló módosí-

¹⁶ [MILOTAI], *Oratio...*, i. m., A1v.

¹⁷ A fogalomhasználathoz l. TAKÁTS József, *Nyolc évm az elsődleges kontextus mellett*, Irodalomtörténeti Közlemények, 2001, 316–324; SÁRI László, *Érvek az „utolsó kontextus” mellett*, Irodalomtörténeti Közlemények, 2003, 96–111.

¹⁸ „Mivel az angliaiak könyörgésükben királyokat és a királyi maradékot ugyan neveken nevezik: a mostani Károly Királyt és a b. e. Friderik palatinai fejedelmet, Erzsébet fejedelemasszonnyal (ki megnevezett Károly Királlyal egy) mindenütt neveken említik, én itt a hypothesis thesisre szabtam, a kinevezést elhagyván csak közönséggel említem a Királyokat és Fejedelmeket.” MEDGYESI Pál, *Praxis pietatis*, kiad. INCZE Gábor, Bp., 1936, 18. – A kérdésről l. bővebben tanulmányomat: FAZAKAS Gergely Tamás, *Técsi J. Miklós Liliom humilitatisának (1659) kiadástörténete*, Könyv és Könyvtár, 2006, 53–146.

tásokat írt tintával az imádság unikum példányának margójára és sorai közé. A bejegyzések tartalma alapján vélhetően már 1622 januárja, vagyis a királyi trónról való lemondás után nem sokkal, még a fejedelem életében, de azt sem lehet kizárni, hogy Bethlen valamely utódjának idején.¹⁹

A debreceni kiadvány lehetséges megjelenési idejének intervallumát 1620 ősze és 1622 eleje közé szűkítő feltételezést az is erősíti, hogy az imádság szövege nem pusztán bibliai eredetű trópushasználatában és a tulajdonnevek mellőzésében vethető össze számos korabeli imádsággal, hanem az egyik ilyen, éppen ekkoriban keletkezett imához nagyon hasonlóan mutatkozik. Ez az ima Milotai először 1621-ben megjelent *Agendájának* egyik könyörgése, a *Hadas időre való közönséges imádság Országunkért és Fejedelmünkért, S[tephanus] M[ilotai]*.²⁰ Fazakas József is használta ezt a szöveget, valamint az *Agenda* további három imádságát ahhoz, hogy bizonyítsa: az addig ismeretlen debreceni nyomtatvány szerzője Milotai. Ő azonban csak a fordulatok és a szókapcsolatok szintjén regisztrálta az *Oratio*val való egyezéseket.²¹ Ám a két imádság nemcsak frázisait, illetve mondatszerkezetét és képhasználatát, hanem felépítését, az imádság egyes részeinek elhelyezését és gondolatmenetét tekintve is hasonló. Az egyetlen komolyabb eltérés, hogy mivel az *Oratio* a „nemzetünkől való keresztyén”,²² azaz református király megválasztása után íródott, a miatta mondott köszönet itt bővebb, mint az *Agenda* imádságának elején a hálaadó rész. Az új uralkodóért való áldáskérés pedig az *Oratio* azon szerkezeti egységébe került, amelyben az *Agenda* imaszövege azért könyörög, hogy „tamasz minekünk minden időben Isten-felő hatalmas es gyöződelmes igaz vallasu fejedelmeket”.²³ Viszont természetesen az

¹⁹ Erre FAZAKAS József is felhívja a figyelmet (*i. m.*, 199.), jelezve, hogy valamely református egyházközség vagy prédikátor tulajdona lehetett a kiadvány, melynek szövegén „valaki nyilván felolvasás céljából módosított. [...] Jól látható ebből, hogy alkalmi imádságunkat később is használták Erdélyben, talán még Bethlen utódainak idejében is, *mutatis mutandis*.” A kiadvány egyik tulajdonosára egyébként találunk egy utalást a címlapon. Itt az alábbi, valószínűleg 18. századi bejegyzés szerepel: *Ex Coll. Claud.*, vagyis a kolozsvári kollégium adhatta vagy ajándékozhatta el a kötetet.

²⁰ MILOTAI, *Agenda...*, *i. m.*, 396–399. Az imádságot e kiadásból közli (csonkán): INCZE Gábor, *A magyar református imádság a XVI. és XVII. században*, Debrecen, 1931, 147–148. Az 1621-es *Agenda* teljes szövegét l. a Debreceni Egyetem Egyetemi és Nemzeti Könyvtárának honlapján: http://fulltext.lib.unideb.hu/book.cgi?lf=melo_agen.lst

²¹ FAZAKAS József, *i. m.*, 199–200.

²² [MILOTAI], *Oratio...*, *i. m.*, A1v.

²³ MILOTAI, *Agenda...*, *i. m.*, 397.

Agenda imádsága esetében is megtaláljuk az – ima mindenkori használói által konkrét névvel (gondolatban? hangosan kimondva?) behelyettesíthető – uralkodóért való kérést: „áld meg io egészséges hoszszu elettel, minden Istenes dolgokban szerencses boldog elő menetellel, ellensegeken való tellyes gyöződelemmel: Nevezet szerint igaz vallasunkért s-meg romlot hazankért hadakozo, sok rendbeli veszedelmek közöt forgo nemzetünknek mostani keresztyen (Királyat) Feiedelmet”.²⁴

E néhány idézet alapján is látható, hogy sok kora újkori imádsághoz és számtalan más szövegtípushoz hasonlóan e két Milotai-könyörgés is az ószövetségi deuteronomista teológiai hagyományra építve értelmezi a történelmet: a nehéz hadi és politikai körülmények között megválasztott uralkodóban bízva könyörög, de a bűnös a megtéréssel, imádkozással, a nemzet megalázkodásával, a bűnbánat-gyakorlással és böjtöléssel kiengesztelheti Istent.²⁵ Mindezt figyelembe véve úgy tűnik, hogy a *Hadas időre való* imádságnak a címe segítséget nyújt ahhoz, hogy e könyörgés mellett az *Oratio* szövegében is megfigyeljük: ezek a királyért/fejedelemért mondandó könyörgések nem egyszerűen bármiféle uralkodóvá válás alkalmára íródtak, hanem a politikai és katonai krízis idején történő trónra lépést jelenítik meg.²⁶ Ezzel a tematikai szűkítéssel pedig még inkább lehetővé válik, hogy az efféle könyörgések (a propaganda eszközeiként is; közvetlenül főképp a lelkészek felé, rajtuk keresztül, közvetetten pedig igen széles kör számára)

²⁴ *Uo.*, 398–399.

²⁵ A bűnös nép megtérésére alapvető monográfiájában Őze Sándor is utal, de ennek megvalósulási lehetőségeiről nem szól, és azt sem vizsgálja, hogy foglalkoztak-e a kollektív penitencia tényleges módszerével a 16. századi magyar prédikátorok. ŐZE Sándor, „*Bűneiért bünteti Isten a magyar népet*”: *Egy bibliai párhuzam vizsgálata a XVI. századi nyomtatott egyházi irodalom alapján*, Bp., Magyar Nemzeti Múzeum, 1991 (A Magyar Nemzeti Múzeum Művelődéstörténeti Kiadványai, 2), 28–37. L. még UÓ., *Hadiprédikáció Magyarországon a 16–17. században* Bornemisza Péter, Pázmány Péter, Tolnai Mihály és Nagyari István [!] művei alapján = Ő. S., *A határ és a határtalan: Identitáselemek vizsgálata a 16. századi magyar ütközőzóna népességénél*, Bp., Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, 2006, 112. Egyébként már az 1546-os törvények II. cikkelyében is megfogalmazták, hogy a magyar nemzetet bűneiért veri haragjában Isten. *Magyar Országgyűlési Emlékek*, III, szerk. FRAKNÓI Vilmos, Bp., MTA, 1876, 43. Az országos könyörgések, böjtök és nemzeti bűnbánatok történetének vizsgálata felől érdemes lesz a gyakorlati megvalósulás szempontjából újr gondolni az Őze által vizsgált kérdéseket.

²⁶ A két imádság párhuzamos kiadása, összehasonlítása: FAZAKAS Gergely Tamás, *Református imádságok és az 1620 körüli Bethlen-propaganda = Eruditio, virtus et constantia: Tanulmányok a 70 éves Bitskey István tiszteletére*, szerk. IMRE Mihály, OLÁH Szabolcs, F. G. T., SZÁRAZ Orsolya, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2011, 167–178.

úgy reprezentálják az (aktuális/leendő) uralkodót, mint akit Isten rendelt, így képes arra, hogy, mint a választott zsidóság királyai egykoron, segítséget nyújtson az országnak a nehéz történelmi helyzetben.

III.

Ha nem is került elő újabb adat az *Oratio* kiadására vonatkozóan, illetve a megírásával kapcsolatos konkrét felszólítást vagy egyéb megjegyzést sem ismerünk egyelőre, e könyörgés keletkezési körülményeinek és terjedésének megértéséhez segítséget nyújthat az 1620 körüli magyarországi és erdélyi krízishelyzet kontextualizáló vizsgálata. Noha az országos imádságok, böjtök és hálaadások tágabb hazai kérdéskörének, illetve a 17. század elejére vonatkozó újragondolásához a fentebbiekben bemutatott brit projekt adja az inspirációt, e nemzetközi kutatás (egyelőre?) nem létező elméleti reflexiójának hiányában²⁷ a hazai berkekben is jól ismert módszertani megalapozásokkal kell konfrontálni e kutatásokat. A közelítési lehetőségeket a 11. jegyzetben hivatkozott tanulmányban tárgyalom részletesebben. Most csak arra utalok, hogy érdemes figyelembe venni egyrészt a hatalmi reprezentáció-kutatásokat. Másrészt a politikai nyelvek, politikai diskurzusok használatát kontextualista módon vizsgáló cambridge-i eszmetörténeti iskola – egymástól azért jelentősen eltérő – tagjainak, illetve a politikai nyelvek szótárainak változásához a Koselleck-féle fogalomtörténeti csoportnak az eredményeit ötvözni próbáló, továbbá az irodalomtörténeti gyökerű toposzkutatást és textualista trópuselemzést, valamint társadalomtörténeti vizsgálatokat is bevonni kívánó Bene Sándor, illetve Takáts József kutatásait. Harmadrészt az adaptációk addigi eredményeit mérlegre tévő, alapos eszmetörténeti módszertani programot író Trencsényi Balázs munkáit.²⁸ Mindenképpen

²⁷ A projektvezető, Philip Williamson egy 2010. áprilisi magánbeszélgetésünkben, kérdésekre válaszolva, elmondta, hogy – a nagyszámú forrás feldolgozása miatti időhiány és csekély teoretikus érdeklődésük miatt – nem tervezik a politikai eszmetörténeti megfontolások összefoglalását, illetve kutatási szempontjainknak például az ún. cambridge-i eszmetörténeti iskola eredményeivel való összevetését. Egyelőre nem ismerek kívülről, más kutatócsoportból érkező írott reakciókat sem. – Vö. FAZAKAS Gergely Tamás, *Az imádság mint feldolgozás...*, i. m.

²⁸ L. elsősorban: HARGITTAY Emil, *Gloria, fama, literatura: Az uralkodói eszmény a régi magyarországi fejedelmi tükrökben*, Bp., Universitas, 2001 (Historia Litteraria, 10); *Portré és imázs: Politikai propaganda és reprezentáció a kora újkorban*, szerk. G. ETÉNYI Nóra, HORN Ildikó, Bp.,

szükségesnek látszik tehát olyan szövegek számbavétele, amelyek ugyan az *Oratio*val azonos szerzőjű, azzal egy időben keletkezett *Hadas időre való* imádsághoz képest nem mindig mutatnak olyan szoros frazeológiai, tropológiai és szerkezeti hasonlóságokat, viszont alapos feldolgozásukkal árnyaltabb módon válhat lehetővé a nagyjából 1618 és 1622 közötti időszak politikai diskurzusainak rekonstrukciója. Ugyanis igaz, hogy „egy-egy politikai nyelvet, beszédmódot is mindig nagymértékben meghatároz a benne jelen lévő metaforika, toposzkészlet és argumentatív séma”,²⁹ ám nem lehet „egy adott politikai diskurzus teljes egészét toposzokra vetítve rekonstruálni”, hanem inkább „egy szélesebb politikai eszmetörténeti értelmezési keret megalkotásával”.³⁰ Kutatásainknak tehát nemcsak a *Hadas időre való* imádsághoz hasonló, ágendákban, imádságoskönyvekben és énekeskönyvekben közzétett, elsősorban mintának szánt könyörgésekkel kell számolnia, hanem az összes lehetséges, a fejedelem (majd király) hatalmi reprezentációiban elvileg szerepet játszó, különböző műfajú és sokféle regiszterből származó (a szakirodalomban nagyrészt ismert és részben elemzett) korabeli szöveggel is. Hiszen 1620 körül (is) a Bethlenért imádkozó gyülekezeteknek, a szűkebb és tágabb közvéleménynek a hatalomról kialakuló képzeleteire, a vallás és politika nyelvének magyarországi és erdélyi formálódására, s persze magára a fejedelemre számos szöveggel hatással kívántak lenni. Az imádságokon túl: felterjesztésekkel, törvényjavaslatokkal, levelekkel, prédikációs kötetekkel, teológiai vitairatokkal, zsoltármagyarázatokkal, királytükrökkel, politikaelméleti munkákkal, illetve mindezek praelimináriáival.

(1) E sokféle műfajú munka részletes vizsgálata helyett elsőként röviden arra utalok, hogy többük bizonyos szöveg helyei retorikailag és teológiailag

L'Harmattan, 2008; BENE Sándor, *Theatrum politicum*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1999; UÓ., *Eszmetörténet és irodalomtörténet: A magyar politikai hagyomány kutatása*, Budapesti Könyvszemle, 2007/1, 50–64; TAKÁTS József, *Politikai beszédmódok a magyar 19. század elején: Egy tervezett kutatás hipotézise (1998)* = T. J., *Ismerős idegen terep*, Bp., Kijárat, 2007, 171–201; TRENCSENYI Balázs, *Kulcsszavak és politikai nyelvek: gondolatok a kontextualista-konceptualista politikai eszmetörténeti módszertan közép-európai adaptációjáról = A történelem szerkesztéséről*, szerk. SZEKERES András, Bp., L'Harmattan–Atelier, 2003, 117–158; UÓ., *Eszmetörténeti program és módszertani adaptáció*, illetve *A kora újkori nyilvánosság az irodalomtörténet és a politikai eszmetörténet tükrében* = T. B., *A politika nyelvei: Eszmetörténeti tanulmányok*, Bp., Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, 2007, 13–58, 170–180 stb.

²⁹ BENE, *Eszmetörténet és irodalomtörténet...*, i. m., 51.

³⁰ TRENCSENYI, *A kora újkori nyilvánosság...*, i. m., 175.

imádságként értelmezhetők. Az igen gyakran Bethlennek dedikált, az ő támogatásával megjelent könyvek³¹ bevezetői legtöbbször (például az *Oratódiához* és a *Hadas időre való* imához hasonlóan) az ország és a hit érdekében harcoló fejedelemért mondandó könyörgés kommunikációs helyzetét jelentik meg.³² E munkák egésze, s az imádság formájú részek különösen is olyan uralkodó reprezentációját dolgozzák ki, aki az ószövetségi Jósias királyhoz hasonlóan addig nem nyugszik, „valameddig ország gyűlését nem hirdete (4. Reg. 23 v. 2), Istennek frigyét nem köte”, és az igaz egyházat sokféleképpen segítő, kegyes fejedelmként válaszol az Úr szavára, bizonyos bibliai szövegrészeket, főképp egyes zsoltárokat különösen gyakran parafrazeáló imádságokban. Ilyen könyörgéseket találunk sok más mellett például „a Bethlent dicsőítő irodalom legerjedelmesebb, önállóan megjelent darabját” író³³ Redmeczi T. János könyvében, vagy a fentebbiekben elemzett két imádsághoz hasonlóan Milotai Nyilas István által írott *Speculum Trinitatis* című, unitáriusok elleni teológiai vitairat előljáró beszédének több részében: „Ihol vagyok, Cherubimokon ülő dicsőségnek ura, te választott szolgád, a te nevedben zászlómat anyaszentegyháznak s nemzetemnek őltalmazására fölemelem, a te nagy nevednek ellenségi ellen, az te szent tiszteletednek ellenzői ellen, az te egyigyű híveidnek üldözői ellen, nemzetemet erőtelenítő és háborgató nyughatatlan kevély népek ellen.”³⁴ A 32. jegyzet-

³¹ Vö. BARCZA, *i. m.*, 128.

³² L. elsősorban Alvinczi Péter, Háportoni Forró Pál, Kecskeméti Alexis János, Kecskeméti C. János, Margitai Láni Péter, Milotai Nyilas István, Pataki Füsüs János, Prágai András, Redmeczi T. János, Szenci Molnár Albert, Szepsi Csombor Márton munkáit. A „Bethlen Gábor körül kialakuló politikai és kulturális uralkodói reprezentáció céljait” azonban még többen szolgálják a korábbi és későbbi években. IMRE Mihály, „Úton járásnak megírása”: *Kulturális emlékezet, retorikai-poétikai elvek érvényesülése Szenci Molnár Albert műveiben*, Bp., Balassi, 2009 (Humanizmus és Reformáció, 30), 199 (l. még 212–213, 216–217, 220–222). A kérdéshez vö. továbbá INCZE, *i. m.*, 146–149; NAGY Géza, *A református egyház története: 1608–1715*, I, Máriabesnyő–Gödöllő, Attraktor, 2008, 264; BARCZA, *i. m.*, főképp: 65–68, 100–105, 129–131; MAKKAI László, *Bethlen Gábor és az európai művelődés*, Századok, 1981, 676–678; HELTAI János, *Bethlen Gábor és Báthori Gábor viszonya a kortársak szemében*, Irodalomtörténet, 1983, 685–708; UÓ., *Ahinczi Péter és a heidelbergi peregrinusok*, Bp., Balassi, 1994, főképp: 155–161; UÓ., *Műfajok és művek a XVII. század magyarországi könyvkiadásában (1601–1655)*, Bp., OSZK–Universitas, 2008 (Res Libraria, 2), 58–59, 281–287; HARGITTAY, *i. m.*, főképp: 13–65 stb.

³³ Ezek Makkai László szavai. *Bethlen Gábor emlékezete*, s. a. r., vál., szerk., bev. MAKKAI László, Bp., Európa, 1980, 546.

³⁴ REDMECZI T. János, *Az felséges Bethlen Gábornak ötrendbeli Isten anyaszentegyházával cselekedett jótéményéről*, Kassa, Festus, 1622 (RMNy 1265); MILOTAI Nyilas István, *Speculum Trinitatis*,

ben említett szakirodalom szerzői közül már többen foglalkoztak e munkákkal, és részletesebben éppen a zsidó–magyar sorspárhuzam, illetve bibliai mitizáció politikai diskurzusában körvonalazódó Bethlen-reprezentációt és -propagandát vizsgálták. A figyelembe veendő 17. század eleji írások újraértelmezése, illetve újabb forráscsoportok feltárása³⁵ azonban – a vázolt kutatási szempontok felől – további feldolgozást igényel a későbbiekben.

(2) Mivel az 1620 körüli magyarországi és erdélyi krízishelyzet kontextualizáló vizsgálata során figyelembe kell vennünk azt a tényt, hogy 1619-ben nemzeti bűnbánatra szólítottak fel, másodsorban azokkal a szövegekkel foglalkozom, amelyek alapján ez az esemény rekonstruálhatóvá válik. E vizsgálat úgy segítheti a Bethlen Gáborért mondandó országos imádság keletkezése körüli időszak politikai diskurzusainak feltárását, hogy az *Oratio* elrendelési módjának, megírásának és terjesztésének eddig ismeretlen folyamatahoz is hozzájárulhat. Az alább említendő források szintén ismertek a korszak kutatás számára, de az általános penitencia megfogalmazásának előbb erdélyi, majd magyarországi folyamatát, előírt formáját, illetve végrehajtását nem tárgyalta összefüggően a szakirodalom.

Először az 1619. január 9–10-én Keserői Dajka János püspök vezetésével tartott kükküllővári református semigenerális zsinat fogalmazta meg az általános, vagyis „közönséges Poenitentia tartás” fontosságát, amely „ha valaha, most kiváltképen szükséges”.³⁶ A határozatok szövege a zsinat és az ott született döntések szükségességének közvetlen okaként „az Ur isten ellenünk fellobbant haragját” hozta fel. Mivel ugyanis Isten a mi bűneink miatt és „penitentia tartatlanságunkért égi földi jegye által reánk következő rettenetes bosszuállásával fenyeget”,³⁷ „a’ közönséges Poenitentia

azaz *Szentháromság egy örök Istennek [...] maga kimutatása [...]*, Debrecen, Rheda Péter, 1622 (RMNy 1262). Az előbbi rövidítve, az utóbbinak az előljáró beszéde kiadva: *Bethlen Gábor emlékezete...*, i. m., 548–579 (főképp: 558, 566–567, 570–571, 574–575); 593–611 (a fenti idézetek innen valók: 593, 606; l. még 605, 607–608, 611).

³⁵ Nem lényegtelenek e szempontból például az országgyűlési iratok. L. pl. az 1620. szeptember 29-től október 7-ig üléselő fehérvári gyűlés artikulusainak Bethlenhez szóló bevezetőjében olvasható imádságot: *Erdélyi Országgyűlési Emlékek*, szerk. SZILÁGYI Sándor, VII, Bp., MTA Könyvkiadó-Hivatala, 1881, 548–549. (A továbbiakban: *EOE*, VII.)

³⁶ ILLYÉS Géza, *Az 1619. évi Kükküllővári zsinat felterjesztése Bethlen Gábor fejedelemhez*, Református Szemle, 1934, 501–505 (az idézet: 501).

³⁷ *Uo.* Ez az indoklás az 1618. év végén feltűnt, számos korabeli forrásban hivatkozott üstökösre vonatkozik. Hasonló összefüggésben utal erre a jelenségre Bocatius János,

tartásnak jó móddal való formájáról communibus suffragiis így deliberáltunk”. Ezt követően 12 pontban írták le a „conclusiók[at]”, amelyeket felküldtek a fejedelemnek, „hogya ezeket annuenter approbálván, nem csak acceptállyá, hanem kegyelmesen ratificállyá is, sőt egész birodalmába publicaltatván és autenticáltatván az Ország Népével ad reformationem totius Ecclae inviolabiliter bizonyos ideig, míg tudni illik, az Urnak Haragja elmulik, megtartassa.”³⁸ A zsinat egyszerre sürgető és a fejedelmet példaadásra is intő³⁹ kérése teljesült: a fejedelem saját, jóváhagyó határozataival (és időnként kisebb módosításaival) látta el a felterjesztés egyes pontjait.⁴⁰ A legfontosabbakból törvény is lett a május 5-e és 26-a között ülésező gyulafehérvári országgyűlésen, mely szövegszerűen is hivatkozott az egyházi kezdeményezésre:⁴¹ „Minden egyéb világi külső állapotoknak igazgatása előtt penig, mivel az úristennek sok rendbéli ostorát és fenyegető csapásit látjuk és halljuk mind itt magunk között s mind szomszéd országokon,

Kecskeméti Alexis János, Milotai Nyilas István, Pataki Füsüs János, Prágai András, Szepesi Csombor Márton, Szepesi Laczkó Máté stb. Vö. pl. HAJNÓCZY Iván, *Bocatus János műve: Hornus Cometa 1618*, Magyar Könyvszemle, 1941, 186–189; KOVÁCS Sándor Iván, *Szepesi Csombor Márton = SZEPSI CSOMBOR Márton Összes művei*, s. a. r. K. S. I., KULCSÁR Péter, Bp., Akadémiai, 1968, 83; SOMLYÓI TÓTH Tibor, *Erdély királytükrei (Pataki Füsüs János: Királyoknak tüköre) = Irodalom és ideológia a 16–17. században*, szerk. VARJAS Béla, Bp., Akadémiai, 1987 (Memoria Saeculorum Hungariae, 5), 282–283; HARGITTAY, *i. m.*, 50–51.

³⁸ ILLYÉS Géza, *i. m.*, 501, 505.

³⁹ „Mint hogy az Ur Isten Nsgodat ebben a’ nyomorult országban mindeneknek felette emelte és mindeneknek szemét Nsgodra függesztette tanquam ad Luurnam Ecclae, szükség, hogy jó példájával ebből elől is járjon; nem különben, mint Ninivének királlyá az Jónás intésére és Josaphat a’ Jéhu próféta intésére. A’ nagy Istenért kérjük annak okáért, sőt méltóságos tisztünk szerint intjük Nsgodat, nomine Jésu Christi legatione fungentes, hogy Nsgod megalázzván a’ hatalmas Isten hivei alatt magát conformállyá mind magát [!] s mind udvara népét, sőt egész országát az Istentől kívánt penitentia tartáshoz s mentől hamarabb lehet, Istennel békülyünk meg, hogy ő Felségénél találjunk alkalmas időbéli segítséget.” ILLYÉS Géza, *i. m.*, 502. Vö. BARCZA, *i. m.*, 112–117.

⁴⁰ Az Illyés Géza által közölt szöveg így maradt fenn a Küküllői Egyházmegyei Levéltárban, s erre a címe is utal: *Conclusiones a Semigenerali Küküllövariensis 9 et 10 Januarij continuo Illust. Principi Albae Juliae exhibitae 14. Maj Mensis ejusdem: Anno 1619 una cum Resolutione Illiud Celsitudinis.*

⁴¹ Sem az 1619. májusi, sem más országgyűlésre vonatkozóan nem találunk utalást ilyen „törvényelőkészítési” folyamatra TRÓCSÁNYI Zsolt könyveiben: *Az Erdélyi Fejedelemség országgyűlései (Adalék az erdélyi rendiség történetéhez)*, Bp., Akadémiai, 1974 (Értekezések a történeti tudományok köréből, új sorozat, 76); UÓ., *Erdély központi kormánya, 1540–1690*, Bp., Akadémiai, 1980 (A MOL Kiadványai, III., Hatóság- és hivataltörténet); UÓ., *Törvényalkotás az Erdélyi fejedelemségben*, Bp., Gondolat, 2005.

Felséged kegyelmes intéséből is igen jóvaljuk, hogy az egyházi rendeknek jó intéseket az penitentia tartásról mindenütt szorgalmatosan megfogadják”.⁴²

Bethlen Gábor és serege 1619. augusztus 26-án indult el Gyulafehérvárról Magyarországra felé. E kitámadással egy időben, szeptember 1-jén ülésezett a Nyitra vármegyei Sókón a dunántúli református zsinat, és – láthatólag a küüllővári zsinat határozatainak és a gyulafehérvári országgyűlés törvényeinek szövegét is követve – határozatot hozott az általános bűnbánatról (de poenitentia publica): „Disturbiorum nostrae aetatis temporibus, motibus bellorum periculosissimis, regnum hoc nostrum circumvallatum ecclesiamque afflictam videmus. Quocirca, ministri ecclesiarum nostrarum, ad exemplum populi veteris publicam poenitentiam indicere necesse habent.”⁴³ Az e határozatot hozó, „egész alsó és felső, a Tátrán túl és innend levő”, magyarországi helvét hitvallású lelkészek 1619. december 23-án, a Bethlen Gábor által összehívott pozsonyi országgyűlésen, a fejedelem jelenlétében, „a nemes ország előtt recitáltatott oratiocká”-ban „Tekintetes és Nagyságos Uraink[nak], Patronusink[nak]” „alázatos szolgálatjukat ajánlják, és kéri, hogy mi általunk e plenipotencia mellett beadandó postulatumokra tekintsenek gratiose”.⁴⁴ E kérések az addig nem megoldott vallási sérelmek orvoslására vonatkoztak, melyek nagy részét a pozsonyi országgyűlés jóvá is hagyta. A 11 postulatumból az elsőben szereplő poenitentia publica szükségessége⁴⁵ azonban – a gyulafehérvári törvényhozással ellentétben – nem került be az 1620. januári artikulusok közé.⁴⁶

⁴² EOE, VII, 512. Az 1619-es erdélyi általános bűnbánatról és a törvényalkotás folyamatáról l. BOD Péter, *Smirnai Szent Polikárpus [...]*, Nagyenyed, Kis György, 1766, 62–67. Vö. továbbá POKOLY József, *Az erdélyi református egyház története, 1605–1690*, II, Bp., Franklin, 1904, 76–77; *Az erdélyi református egyház története*, IV, 258–259; ILLYÉS Endre, *Egyházfegyelem a magyar református egyházban (XVI–XIX. századokban)*, Debrecen, 1941, 94–96; JUHÁSZ István, *A Székelyföldi Református Egyházmegyéék*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 1947, 96–98; MAKKAI, *Bethlen Gábor és az európai...*, i. m., 679; BARCZA, i. m., 58–65, 112.

⁴³ *Constitutiones synodi, Sokini, in Comitatu Nitriensis iuxta Vagum fluvium 1. die Septembris, Anno 1619. celebratae*. Közölve: *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár*, szerk. POKOLY József, VIII, Bp., Magyar Protestáns Irodalomtörténeti Társaság, 1910, 55–56.

⁴⁴ *Kanizsai Pálfi János pápai lelkész esperes feljegyzése a Bethlen Gábor által összehívott pozsonyi országgyűlésről, a helvét hitvallású egyházak ott megjelent követeiről, a fejedelem jelenlétében tartott beszéddel együtt*. Közölve: *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár*, szerk. POKOLY József, IX, Bp., Magyar Protestáns Irodalomtörténeti Társaság, 1910, 35–39 (itt: 37–38).

⁴⁵ „Sicut olim ingruentibus populo Dei calamitatibus magistratus pii, poenitentiam publicam, preces nimirum et ieiunia constituere fuerunt soliti, ita nunc pium illud poenitentiae publicae exercitium, ad advertendam iram Dei peccatis nostris accersitam

A nemzeti bűnbánat, és – mint a 45. jegyzetben közölt idézetből is látható – az ezzel szorosan összefüggő böjtölés (ieiunium) rendjét és formáját illetően némi eltérés mutatkozik a küüllővári zsinati felterjesztés, a fejedelem jóváhagyó megjegyzései, valamint a gyulafehérvári országgyűlés törvényei között: a zsinati kívánalmak több pontból állnak, illetve bővebbek is, mint a törvények rendelkezései. Ennek köszönhetően olyan mondatokat is tartalmaznak például a küüllővári conclusiók, amelyekből a fentebb vizsgált, Milotai-féle *Oratio*hoz hasonló országos imádságok „terjesztési” módjára is következtethetünk. Az egyik, a fejedelem által elfogadott határozatban ez áll:

Tetszett ezért, hogy ez jelen való időhöz és állapotához szabott bizonyos könyörgésnek formája irattassék, mellyel az egész országban lévő Ekklesiák álljenek, míg az idő kívánnya. Minden Egyházi szolga azért magának megszerezni és azzal élni az ő Ekklesiájában az Ekklesiának nehéz büntetése alatt el mulatni ne merészelje.⁴⁷

A határozat szerint tehát – szemben a korábban hivatkozott angliai gyakorlattal – nem megkapják a lelkészek az imádságot az egyházvezetéstől, hanem maguknak kell megszerezniük azt. (A szöveg utalhat mind egy nyomtatvány megvásárlására, mind egy ilyen kiadvány vagy egy eredetileg is kézzel írott szöveg másolatban való megszerzésére.) Ugyan nem rögzítik, hogy kinek kell megfogalmaznia az ilyen könyörgéseket, de – mint az *Oratio* kapcsán láttuk – e feladatot talán szokás szerint valamely főpap (valószínűleg persze nem mindig a fejedelem udvari lelkésze) látta el.

A zsinati határozatoknak az országgyűlési törvényekkel szemben jóval alaposabb szabályozása mind a megnövekedett számú liturgiai alkalmak jellegére (a vásár- és ünnepnapra istentiszteletekre és a hétköznapi prédikációs és könyörgő alkalmakra, illetve a böjt megtartásának napjaira és módjára), mind az „igaz penitentia tartásnak igen nagy segedelme[ként]” említett

publica magistratus Status et Ordines autoritate ecclesiae Dei commendari ardentem cupimus.” *Postulata ministrorum helveticae confessionis ecclesiarum in superiori Hungaria existentium Statibus et Ordinibus Inchyti Regni in Diaeta Posoniensi oblata*. Közölve: *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár*, IX, i. m., 39. A szöveget és az 1619. december 23-i eseményeket röviden összefoglalja: NAGY, i. m., 84; MAKÁR János, *Kanizsai Pálfi János élete és munkássága*, New Brunswick, szerzői kiadás, 1961, 55–57.

⁴⁶ *Articulí dominorum, baronvm, magnatvm et nobilvm caeterorumque statvm et ordinum regni Hungariae in diaeta eorum Posoniensi [...]*, [Kassa, Festus], 1620 (RMNj 1209).

⁴⁷ ILLYÉS Géza, i. m., 502.

tiszta magaviseletre kiterjedt.⁴⁸ Anélkül, hogy a jelen terjedelmi korlátok között hosszabb összehasonlítást végeznék az egyes szövegek konkrét szabályozási megfogalmazásai között, fontos jelezni, hogy a részletezőbb zsinati határozatok közelebb állhatnak a végrehajtás gyakorlatához, és e szövegeket az egyházfegyelemmel foglalkozó szakirodalom is fontos kútfőként használta.⁴⁹ Az országgyűlési törvények viszont a be nem tartásuk esetében életbe lépő szankciókat közölték.

Az angol országos imádságok, bűnbánatok, közböjtök kutatásához hasonlóan az erdélyi és magyarországi közegben is jóval nehezebben vizsgálható, de szintén fontos lehet ezen alkalmak tényleges megvalósulásának kérdése. A brit projektet érdekli, s számunkra sem lényegtelen, hogy 1619–20-ban (és persze más időszakok más alkalmain) milyen széles körben terjesztették és mennyire ért célba a templomok látogatására való felhívás, hogyan ellenőrizte ezeket az egyházi, illetve politikai hatalom, valamint mennyire tartották hatékonynak e könyörgéseket, mikor fulladt esetleg érdektelenségbe egy-egy nemzeti imanap, milyen szankciókat léptettek életbe ilyenkor stb.

E kérdések megválaszolásához újabb forrásokat is számba kell venni, melyek közül az alábbiakban csak hármat említek. Először a református ágendákat. A 17. század első harmadában mind Erdélyben, mind a Dunántúlon megjelent és használatban volt egy-egy rendtartás. Milotai Nyilas Istvánnak a fentebbiekben tárgyalt, pontosan a vizsgált időszakban írott, először 1621-ben megjelent *Agendája* nem tartalmaz a közböjtre és nemzeti bűnbánatra vonatkozó passzusokat. Samarjai János rendtartása azonban (amely ugyan a vizsgált időszaknál másfél évtizeddel később, 1636-ban látott napvilágot, ám Kathona Géza szerint úgy szabályoz, hogy az addigi dunántúli protestáns szokásokat foglalja össze, és lényegében legitimálja azokat⁵⁰) a XVIII. részében közli *Az Közösseges Penitentia tartásrol és Böjttölésről* való tudnivalókat.⁵¹

⁴⁸ *Uo.*, 501–505; *Constitutiones synodi, Sokini...*, i. m., 56.

⁴⁹ JUHÁSZ, i. m., 96–98; ILLYÉS Endre, i. m., 94–96.

⁵⁰ KATHONA Géza, *Samarjai János gyakorlati teológiája*, Debrecen, 1936 (Theológiai tanulmányok, 61), 4.

⁵¹ „I. Mi, Egyházi emberek, tartozunk az Anyaszentegyházban, bizonyos időkben, közösseges penitentiát, és böjtot hirdetni, a' Prophetáknak rend tartások szerint: *Hivjátok össze a' gyülekezetet, és hirdessetek böjtot, etc.* Joel. 2.

Másrészt az 1619-es közösségi penitenciának pusztán a megtörténtére utal, bár a tényleges hatását, eredményességét is hangsúlyozza Milotai Nyilas István a *Speculum Trinitatis* már idézett, Bethlenhez intézett előljáró beszédében:

fölséged látván az Istennek haragját az földnek lakosira, az országgal egyetértvén Ninive királyának módjára poenitentiát hirdete, melynek formáját bizonyos articulusokban leíratá és az országra szerte szerint kibocsátá, melynek im oly kedvessége volt Isten előtt, hogy ez világi minden nemzetségeknek fegyverben talpokra állások között békességben megtartattunk és csak hírrrel is alig hallottuk egyéb nemzetségeknek tűzzel, vassal, vérrel való pusztulásokat.⁵²

Harmadrészt, annak megítéléséhez, hogy az általános bűnbánat milyen formában valósulhatott meg, illetve ennek milyen értelmezési lehetősége kínálkozott a társadalom számára, jó támpontot nyújt Margitai Péternek (a közösség bűnbánatának kérdését is érintő) *Jónás könyvéhez* írott magyarázó prédikációi.⁵³ A Csomaközi Andrásnak, Bethlen Gábor váradi vicekapitá-

II. Es közöséges nyomoruságnak idején kel ezt cselekednünk; midön avagy országunkra s-nemzetségünkre, avagy valamely tartományra, avagy falura, várasra, kiváltképpen valo haragja és büntetése szál Istennek: ugy-mint ellenségnek jóvetele, rablása, égetése, kár tétele: avagy éhség, vagy dög halál, avagy egyéb nyomoruságh, ugymint aszály, nagy drágaságh, szüntelen valo kártévő, rettenetes árvizek, gyulladások, &c. A' Bethuliabéliek ekképpen, ellenség miat szörnyü veszedelemtől valo féltekbén, böytölnének, Judith cap. 4. és a' Ninivebéliek, halván Jonás Prophetától, hogy ha meg nem térnének, negyven nap el mulván el sillyednének, az élő Istennek, böytölvén imádkozának.

III. Illyetén közöséges nyomoruságinknak idején, nem csak a' közöséges szent gyülekezetekben, hanem házunknál-is, nagy bánatban és szomorúságban visellyük magunkat, három kiváltképpen valo okokért: 1. Bűneinkért; mellyekben, nyomoruságinknak előtte, bátran, félelem rettegés nélkül éltünk. 2. Az Istennek reánk valo nagy haragjáért, mellyet, mint egy égő tüzet, fejünkre föl görjesztettünk. 3. A' jelen valo nyomoruságnak, és büntetésnek szörnyü voltáért.

IV. E' mi bánatinkat, és keserüségünket meg mutattyuk mind isten, s-mind e' világi emberek elöt, külső magunk viselésével: megh tartoztatván magunkat minden testi gyönyörüségektől, ugymint, inneplő drága ruháknak viselésétől, vendégség, és lakodalom tartástól, lant, hegedő, dob, trombita, síp szo hallástól, és egyéb féle vígság tévő szerszámoknak zengedezésektől, gjönyörüséges éneklésektől, szivbéli keserüséginket, bánatinkat, fáydalminkat, mind e' külső szomorúságban valo magunk viselésével jelentvén, de nem képmutatók modgyára.

V. Hirdetünk illyen koron közöséges böytöt-is, melynek rendi imezek [...]”. SAMARJAI János, *Az helvetiai valláson levő Ecclesiáknak egyhazi ceremonijakrol es rend tartasokrol valo könyvetske* [...], Lócse, Brewer, 1636, 137–139 (RMNy 1654). (Kiemelés az eredetiben.) Vö. KATHONA, *i. m.*, 199–201.

⁵² Bethlen Gábor emlékezete..., *i. m.*, 601.

⁵³ MARGITAI Péter, *Az Ionas propheta könyvenek az Sz. iras szerint valo igaz magyarázattya* [...], Debrecen, Rheda Péter, 1621 (RMNy 1237).

nyának dedikált, 1620. augusztus 1-jei kelettel ellátott ajánlásból kiderül, hogy a 31 prédikációt Margitai eredetileg saját gyülekezetének mondta el a nyírségi Kálló református templomában.

Mikor azért gondolkodnam, az mi utolsó romlasara siető es közelgető nemzetsegünknek esze veszet allapattya felől: Es latnam mely igen szükséges volna, mind az közönseges, s-mind peniglen az kivaltkeppen valo poenitentia tartas; Tetzek, hogy ezt az Ionas Propheta- poenitentiariol irt könyvet, magyarazatra az en halgatoim előtt fel vennem. Mellyet meg-is cselekettem, es az en rejam bizattatot talentum szerint, az Kallai Ecclesiaban, Isten segítsegeből, vegben vittem.⁵⁴

Margitai tehát csak a saját szerepét említi mind a kollektív bűnbánat fontosságának hangsúlyozásában, mind az ennek magyarázatát segítő bibliai igehely kiválasztásában. Mint ahogy azonban a szükség felismerésében minden bizonytalansággal komoly hatása volt az 1619-es zsinati (illetve országgyűlési) előírásoknak, úgy talán a politikai helyzet értelmezését segítő történelmi analógia Jónás-történet textusait sem kommentálták csupán Kállóban. Margitai kiadott prédikációinak hatására aztán persze valószínűleg még többen értelmezheték magyarázatként az 1621-es megjelenése után (és talán máskor, hasonló időkben is) a niniveiek penitenciájának történetét, így e kiadvány ténylegesen is hozzájárulhatott a „nemzeti, közösségi bűnbánatra” való felhíváshoz.⁵⁵

A 15. prédikációban így ír Margitai a közönséges könyörgésről:

Az közönséges könyörgés pedig az (mint az neveis meg mutattya) sokasagtul bizonyos helyen es üdőben, szajal es nyelvel szokot vegben vitetni. Ezzel pedig az régi jamborok, főképpen akkor eltenek, mikor az Istennek haragianak külső jegyet lattak; ugymint, dragasagot, dög halalt, fegyvert avagy fogsagot. Erről szol az Joel Propheta *Cap. 2. v. 15.* mondvan: kürtöllyetek Sionban, szentellyetek böytöt, hirdessetek gyülest, vegyetek melletek az veneket, vegyetek közetek az aproczkakat es az czecs szopokat. Mennyen ki az Völegeny az ő belső hazabol, es az meny Aszszony az ő kamorajabol. Az templomnak tornaca közt es az oltar közöt sirianak az Papok az Urnak szolgálai, es ezt mondgyak: Legy kegyelmes Uram az te nepednek, es ne bocsassad szidalomra az te öröksegedet, hogy az poganyok ő raytok uralkodgyanak, hogy ne mondgyak az nepek: Hol vagyon az ő Istenek. Erről szol az szent Pal-is, *1 Tim. 2. v. 1. &c.* Így könyörge regen az jambor Ezechias Kiraly, mikor amaz kevely Sennacherib, Jerusalem varossat megh szállotta volna, *2 Reg. 19. v. 15 Esa. 37. v. 16.* Így az Iosaphat Kiral-is, mikor a Moab es Ammon fiaí, ő ellene nag' hadval tamattanak volna, Hasonlokeppen az Ninive varosbeliek, mikor az Ionasnak kemeny praedikatiojat halvan meg felemlettenek volna, *Ioan. 3. v. 5 &c.* Így könyörgünk mi es kereszt-

⁵⁴ *Uo.*, (:o):4v.

⁵⁵ HELTAI, *Műfajok és művek...*, i. m., 59.

yenek, mikor az Isten hazában, bizonyos üdöben, felesen fel gyülekezünk, es az mi szokot halaado könyörgesünket az Tanito utan el mondgyuk, &c. Ez azert mind az közönséges, s-mind a kivaltkepen valo könyörges.⁵⁶

Az idézet utolsó előtti mondata közvetlenül utal a bizonyos napokon, felesen (nagy számban) történő közösségi bűnbánatra, mely alkalmakon a prédikátor után mondtak el valamilyen hálaadó könyörgést. (Ez lehetett esetleg Milotai *Agendájának* másik imája, a *Közönséges Hala-ado Imadsagh, az Istennek mindennemű el-vött és el-veendő Lelki es testi jó teteményiért?*⁵⁷) E prédikáció tanúságában azt írja Margitai, hogy

[V]együk eszünkben azt is: Hog’ a’ keresztyen embernek nem eleg csak hazanal könyörgeni, hanem közönséges helyre-is az Isten hazaba fel kel menni. Mert it-is helye vagyon amaz közönséges mondasnak: *Multae manus allevant onus*, az az: Az sok kezek inkab fel emelhetik a’ terhet. Lasd meg mikepen szol az Ioel Propheta, *cap. 2. v. 15.* Az sz. Pal is, *1. Tim 2, v. 1.* Intetessünk azert innet, hog’ hazunknal-is fel mennyünk, es az töb hivelkel együt könyörögjünk. Ezt saját példajaval commendallya David, *Psal. 109. v. 30.* mondvan: Az gyülekezetnek közepette dicsirlek tegedet Uram. Vetkeznek ez ellen, az kik sem hazoknal kivaltkeppen, sem pedigh az Isten hazában közönséges helyen nem könyörögnek.⁵⁸

A 23. prédikáció a ninivei kollektív bűjtölést értelmezve magyarázza meg a „közönséges okból” származó, éppen ezért „közönséges helyet és sokaságot” kívánó bűjt fontosságát:

1. Hogy az Istennek haragját a bűn ellen, mint egy közönséges gyulladást, igyekezzen mindenki oltani. 2. Hogy akik nem szégyelltek sokak botránkozására lenni, most ugyancsak közönséges helyen kövessék meg Istent. 3. Hogy egyebek is indíttassanak penitencia tartásra, mert a példa hathatós. Ilyen közönséges poenitentiat kíván Joel 2, 15. Ilyen a ninivebelieké is.⁵⁹

A 25. prédikációban Margitai még a fentebb elemzett zsinati határozatoknál, illetve a fejedelem környezetéhez tartozó prédikátorokénál is szigorúbban intette és serkentette a (mindenkori, de közvetlenül a saját korabeli) fejedelmet és általában a politikai vezetőket a közösségi bűnbánat előírására, irányítására, számon kérésére, illetve az ebben való példamutatásra:⁶⁰

a közönséges poenitentiat a Fejedelmeknek kellene indítaniok. Peldank erre az Ezechias Kiraly, *2. Reg. 19. v. 1.* Ismet, *Isa. 37, v. 1.* Az Josaphat, *2. Paralip. 20. v.*

⁵⁶ MARGITAI, *i. m.*, L7r–v.

⁵⁷ MILOTAI, *Agenda...*, *i. m.*, 386–395.

⁵⁸ MARGITAI, *i. m.*, L8r–v.

⁵⁹ *Uo.*, S7v–S8r.

⁶⁰ Vö. ehhez BARCZA, *i. m.*, 62, 83–92, 109–120, 130–131.

3. Az Ninivebeli Király-is, itt az helyen. De kicsoda az mostani Fejedelmek közzül, az ki ez felől megh csak gondolkodnek-is, nem hogy valamit cselekedn[é]k. Ne csudallyuk tehát, hogy ha az kösseg el vetemedet, mert az Fejedelmek igen el feletkeztenek hivatalyokrol, az kösseg-is azert tölök tanult; Mert az viz-is fötül árad.⁶¹

A jelen tanulmányban körvonalazott kutatás során vizsgálandó szövegek és forrástípusok tehát ismertek voltak az eddigi szakirodalomban, s a bemutatott értelmezési szempontok sem mondhatók teljesen újnak. Érdeemesnek látszik azonban a brit projekt szempontjai felől, nagyobb kontextusban újragondolni mindezt. Nemcsak az 1620 körüli időszak alaposabb feldolgozását látom szükségesnek, hanem azt is érdemes kutatni, hogy más kora újkori (vagy későbbi) politikai, hadi szituációkban is hasonló módon történt-e meg az országos könyörgésekre, nemzeti bünbánatokra és böjtökre vonatkozó egyházi kívánalmak megfogalmazása, a zsinati, majd világi törvényalkotás, illetve mindennek a tényleges megvalósulása.

⁶¹ *Uo.*, V1v–V2r.

FEKETE CSABA

*A 16–17. század legkisebb hazai imádságoskönyve**

Igen kevés, mondhatni semmi kutatástörténeti múltja nincs ennek a könyvecskének a hazai kegyességtörténeti és lelkiismereti szakirodalomban.¹ A beágyazódás adatainak hiánya szintén jellemzi ezt a tartalma miatt is érdekes imádságoskönyvet, amely ráadásul formátuma miatt még ma is igen ritkának számítana. Tudniillik nem korunkbeli minikönyv, természetesen nem is kicsinyítés fotomechanikus úton, hanem nagyító nélkül olvasható, imádkozható kiadvány. Keletkezését, szerzőségét, szerkesztésének és kiadásának körülményeit homály borítja.

Miért legkisebb? Hisz megjelent több hasonló formátumú imádságoskönyv magyarul. Csakhogy mindegyik terjedelmesebb, mint az itt vizsgált kötetke, a legkorábbi töredékes kiadást sem kivéve. Az első ismert 32° formátumú imádságoskönyv Kolozsvárott 1635-ben látott napvilágot. Ennek az unitárius kiadványnak csupán az elejéről maradt korunkra 15 levélnyi és felerészben olvashatatlan szövegű makulatúra,² de a hozzá hasonlóan gondolt unitárius kiadványokból megítélhetően talán kétszerese is lehetett az 1685. évinek. Jelentek meg Lőcsén is ilyen formátumú evangélikus kiadások. Közülük az 1646-os³ terjedelme 478 lap, van benne 43 imádság és 91

* Készült az OTKA K 73139 számú pályázat támogatásával.

¹ INCZE Gábor, *A magyar református imádság a XVI. és XVII. században*, Theológiai Szemle, 1931, 37–229. Különlenyomatként is megjelent (Theológiai Tanulmányok, 15). INCZE, *i. m.*, 210–211. közli – néhány apró elírással – a „summa szerint való” imádságot; kimondja, hogy „forrás és író ismeretlen, de kétségtelen, hogy mindenkinek ez volt a hite és vágya a magyar reformátusok közt a munka megjelenése idejében”; hiányzó adatait nem tudja pótolni. – Felsorolja a kiadványban található énekeket H. HUBERT Gabriella, *A régi magyar gyülekezeti ének*, Bp., Universitas, 2004 (Historia Litteraria, 17 – Evangélikus Gyűjteményi Kiadványok, 2), 260–261.

² *Imádságos és énekes kézben bordozó könyvecské, melyet naponként minden rendbéli keresztyén ember olvasgathat* (RMNy 1615). Tükkörmérete 70 × 35 mm. Tartalmából két zsoltárparafrázis és egy Balassi-ének állapítható meg. *Szép Isteni dicséretetek és hálaadások* rész cím található benne, mint a hasonló unitárius kiadványokban. A Várfalvi Nagy János leírásából ismert, azóta elveszett kiadás (RMNy 1290) csak énekekből 29-et tartalmazott, formátuma 8° volt; l. Keresztyén Magvető, 1871, 123–124. – A szakirodalom eddig nem foglalkozott az RMNy 1615. sz. töredékekkel; H. HUBERT, *i. m.* sem említi.

³ *Imádságos könyvecské. Embernek mindennemű szükségében való szép és drága ajtatos könyörgésekkel és Isteni dicséretekkel rakva* (RMNy 2146); H. HUBERT, *i. m.*, 259.

ének. A hasonló 1683-as⁴ már 105 éneket tartalmazott (csonkasága miatt az imádságok végleges száma nem határozható meg). Formátumát tekintve csupán fele ekkora, 64° formátumú nyomtatványok is jelentek meg hazánkban a 17. század közepétől, de ezek német nyelvűek.⁵

I. Apafi Mihály (1632–1690) erdélyi fejedelem regnálása utolsó évtizedének közepén, a protestáns gályarabok kiszabadulása után néhány évvel jelent meg Kolozsvárott a 16–17. század egyik ép 32° formátumú, egyetlen példányban ismert nyomtatványa.

A *Buzgó imádságok, Isteni dicsőretek* című könyvecske⁶ még nem Tótfalusi Kis Miklós sajtóján készült az 1685. esztendőben, hanem Szatmárnémeti Mihályén. Egy évvel később Tótfalusinak is volt csaknem ilyen „kised formában” nyomtatott kiadványa, Szenci Molnár Albert genfi zsoldárai (mellettük a szokásos imádságok közül csupán egy),⁷ ez viszont nem itt-hon, hanem még Amszterdamban jelent meg, és 24° formátumú. Bizonytalan, pótolhatjuk-e az 1685-ös imádságoskönyv fel nem tüntetett adatait további kutatással. Többek között azt, hogy ki rendelte vagy javasolta kiadását. Kezdeményezhette a patrónus vagy prédikátor. Ha Tótfalusi Kis Miklós nyomtatta volna, elmondhatnánk, hogy maga a tudós nyomdász volt a kezdeményezője, vagy egyenesen kiadója. Szatmárnémeti Mihályról ezt nem állíthatjuk biztonsággal. Kelendőségére számítva kiadhatta saját költségén ő is a könyvecskét. Inkább az a kérdés, hányszor. Csak egyszer? A korabeli imádságoskönyvek általában nem egyetlen egyszer jelentek meg.

Gondolhatunk tehát arra, hogy esetlegesen korábbi vagy újabb kiadása is volt ennek a kedves kis nyomtatványnak, amelyet úton járók nem is kézben viselő, hanem inkább kebelükbe rejtett könyvecskéjének mondhatunk. Előző (vagy helyi) imádságoskönyvekkel való kapcsolata sem tisztázott.

⁴ RMK I. 1308–1309.

⁵ Szintén Lőcsén készült ilyen formátumú imádságoskönyv (1677), Luther káték (1673, 1686) 41 × 30 mm-es szedéstükörrel, és alig ujjamnyi kalendáriumok (Fingerkalender), vö. Magyar Könyvszemle, 1900, 76–79; 1930, 310; 1938, 371–372; BORSA Gedeon, KÜKEDI József, *A kisalakú régi magyarországi nyomtatványokról*, Magyar Könyvszemle, 1972, 122–126.

⁶ RMK I. 1334.

⁷ RMK I. 1346. Szabó Károly 32° formátumúnak írta le; hasonmás kiadása: Budapest, Helikon, 1985. Vö. még *Bibliography of Kis' Prints*, compiled by Elizabeth SOLTÉSZ = György HAIMAN, *Nicholas Kis a Hungarian Punch-Cutter and Printer, 1650–1702*, Bp., Akadémiai, 1983, 385 (3. tétel). A címlap és a teljes előszó hasonmása: *Uo.*, 222–223.

Önmagában is méltó vizsgálatra a könyvecske. Ilyen kicsiny, 32° formátumban nem volt szokás hazánkban gyakran könyvet nyomtatni a 17. században. Ez még a következő évszázadban is különlegesnek számított.⁸

Hogyan imádkozták?

Énekes imakönyv a kiadvány műfaja. A liturgia általában, sőt hajdan a magános áhítatosság is olyan jelenség volt, amelyet eleve énekeltek, beleértve magát a *Bibliát*,⁹ valamint a szertartás egyéb, kötött és kötetlen beszédbe foglalt elemeit. Így lenne (lehetne) ma is, de a fennhangon mondott magános imádkozás vagy olvasás természetes gyakorlata szinte teljesen visszaszorult napjainkra.¹⁰ Vele együtt az előbeszéd is sokkal kevesebb írástudónak kenyerere. Ebből az a hibás következtetés adódhat azok körében, akik mindig csak szemmel olvasnak, szertartáson sem énekelnek, hogy ez egyáltalán nem fontos, ilyen nem is volt soha.

A megnyitó fohász [1] után valamelyik reggeli imádság [5–6] következhetett Szenci Molnár Albert hozzá tartozó (reggeli és esti) énekével; illetve az esti imádság [7]. A mintának szánt imádság [3], illetve ennek valamelyik szakasza mindenkor elhangozhatott. Ez a liturgikus strukturálás még a 19. századi templomi imádságskönyvekben is fölbukkan, amikor rövid bevezető fohászt kiadósabb imádság vagy elmélkedés követ.

Énekelni némán nem érdemes. És imádkozni? Egykor azért ragasztottak az imádságskönyvekhez énekeket, mert a hangtalan imádkozás és olvasás ritkaságnak számított, e mellett hiányolták azt is, hogy énekszó nélkül imád-

⁸ BORSA, KÜKEDI, *i. m.*, 122–126; BORSA Gedeon, *A régi nyomtatványok mérete*, Bp., 1994 (A Borda Antikvárium könyvészeti kiadványai, 2).

⁹ DOBSZAY László, *Biblia és liturgia = Biblia Hungarica philologica – Magyarországi Bibliák a filológiai tudományokban: Az Országos Széchényi Könyvtárban a Biblia Sacra Hungarica – A könyv, „mely örök életet ad” című kiállítás alkalmából tartott konferencia előadásai*, szerk. HELTAI János, Bp., Argumentum, 2009 (A Magyar Könyvszemle és a MOKKA–R Egyesület Füzetei, 3), 11–15.

¹⁰ Manapság a hangos olvasás vitatott pedagógiai kérdés, vö. például *Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban*, szerk. Guglielmo CAVALLO, Roger CHARTIER, Bp., Balassi, 2000; DEMETER Tamás, *A hangos olvasás problémája*, Világosság, 1998/11, 47–57; GÁBORJÁNI SZABÓ Botond, *A Biblia és az olvasás*, Könyv, Könyvtár, Könyvtáros, 2008/7, 3–17; HUBERT Ildikó, *A hangos olvasás szükségességéről*, Könyv, Könyvtár, Könyvtáros, 1995/5, 40–44; ALBERTO MANGUEL, *Az olvasás története*, Bp., Park, 2001.

kozzanak.¹¹ Ebből következett, hogy a gyülekezeti és kegyességi énekeskönyvekben is mindenkor volt több-kevesebb könyörgés. A prózához vers, a könyörgéshez pedig ének társult, amint ezt igen jól szemlélteti Ács Mihály kiadványa, az *Arany lánc*.¹² Némelyik imádságnak így több évszázadon át bogozhatjuk a történetét. Mások eredete és használata homályba vész, mint szerzősége vagy keletkezésének körülményei.

Későbbi megszokás (mai tudományos metódus), hogy a kutatás és forráskiadás nem összefüggő egységként kezeli a legtöbb ilyen komplex szerkesztményt, hanem a prózai szövegeket külön, a betéteket (verseket vagy énekeket) ismét külön taglalja vagy adja ki.¹³ Hangsúlyoznunk kell az eredeti beágyazódást, hogy egykor természetesen ebből a kis kötetből senki sem imádkozta külön-külön csak az énekeket vagy csak a prózában írt imádságokat, és ugyanígy senki nem tekintette az éneket csupán versszövegnek. A magános rítusnak egyaránt része volt a könyörgések halkán vagy hangosan való elimádkozása, és a közjük iktatott énekeknek a fennhangon való eléneklése.

Válogatott énekek

Az énekek kiválasztásának szempontjairól és forrásairól a kötet nem árulkozik. Később a kutatás talán feltárhat előzményeket és kapcsolatokat, továbbiak megállapítása csak akkor lehetséges. Jellegetes, hogyan érvényesülnek a hajdani protestáns liturgia rétegei: (1) anyanyelvi gregorián, (2) hazai istenes énekek, (3) genfi zsoltárok.

Legkorábbi időből ismert magyarul énekelt liturgikus tételünk, a *Te Deum laudamus*¹⁴ is megtalálható a kicsiny kötetben. Szent Ágoston és Ambrus¹⁵

¹¹ Bővebben I. FEKETE Csaba, *Protestáns imádságtörténeti mozzanatok = Lelkiségtörténeti számvetés*, szerk. SZELESTEI N. László, Piliscsaba, PPKE BTK, 2008 (Pázmány Irodalmi Műhely – Lelkiségtörténeti Tanulmányok, 1), 23–54; különösen 48–52.

¹² RMK I. 1489, 1631, 1714.

¹³ H. HUBERT Gabriella, *A 16–17. századi gyülekezeti énekek kutatásának bevezetője = Lelkiségtörténeti számvetés*, szerk. SZELESTEI N. László, Piliscsaba, PPKE BTK, 2008 (Pázmány Irodalmi Műhely – Lelkiségtörténeti Tanulmányok, 1), 97–103; különösen 99.

¹⁴ SZENDREI Janka, *Te Deum als ungarischer Volksesang im Mittelalter*, *Studia Musicologica*, 15, 1973, 304–320; UÓ., *Első hangjegyes népénekünk: A Te Deum-dallam magyarországi története = Népzene és Zenetörténet*, III, szerk. VARGYAS Lajos, Bp., Zeneműkiadó, 262–277; UÓ., *A Te*

tekintélyes neve is emelte súlyát. Nyomatékkal kell utalnunk arra az elfeledett tényre, hogy még a 19. században is énekelték a protestánsok, utoljára a *Debreceni énekeskönyv*ben található hangjegyesen 1806-ban; ám peremvidékeken még a század második felében is a régi énekeket és graduálokat (ekkor már a 4° alakú gyülekezeti énekeskönyv neve volt ez) tekintették mércének. A 16. századtól az Evangéliumok és Episztolák kiadásaiban, egyéb gyűjteményekben is felbukkant.

Az istenes énekek sorában a 134. zsoltárnak (133, „Ecce, nunc benedicite Dominum”) három parafrázisa is van, közöttük Szenci Molnár Albert genfi zsoltára az egyik. Ez nem véletlen, nem a sorszám, hanem a dicséretre intő zsoltárének tartalma döntött. Összesen hét zsoltárparafrázis van a tizenkét ének között.

A genfi zsoltárok elterjedéséhez néhány évtized kellett, ha a 1607-es első kiadást tekintjük, és még fél évszázad sem, ha a dallamokkal először megjelent hazai kiadásokra gondolunk (Lőcse, 1652 és az 1654-es énekeskönyv).¹⁶ A kicsiny énekcsoport harmada genfi zsoltár vagy zsoltárdallamra írott ének.

Bűnbánatra hív és az ítéletre („Közel vagy e világnak vége”) figyelmeztet Nemes Imre (?) éneke; a református énekeskönyvben ma is megvan (1948, 362). Aztán van egy 16. század óta énekelt *Pater noster*-parafrázis. A *Miatyánk* minden imádság után elhangzott, bár sokszor nem jelölték; felválthatta énekelt, strófikus változata. A többi ének hálaadásra és dicséretre int. Kiegyensúlyozza egyes imádkozások önmarcangoló, komoran bűnvalló esedezését.

A könyvecske tartalma

A könyvecske előfejei: Buzgó Imádságok (1–33), Reggeli Imádságok (34–41), Estvéli Imádságok (42–45), Ördög kísérteti ellen (46–51), Test kísérteti ellen (52–59), Világ kísérteti ellen (60–71), Útra indulónak Imádsága (72–95), Égi harmatért (96–101), Hadi könyörgés (102–107), Foglyok Imádsága

Deum mint ökumenikus örökségünk, Magyar Egyházzene, 2002/2003, 221–232; Uő., *Új adat a magyar Te Deum kérdéséhez*, Magyar Egyházzene, 2005/2006, 13–20.

¹⁵ Amboruzs doktor néven is emlegették.

¹⁶ RMNy 2424 és 2532; H. HUBERT, *A régi magyar gyülekezeti ének, i. m.*, 204–208.

(108–115), Úr Vatsorája előtt (116–119), Úr Vatsorája után (120–125), Halálra ítélték Imádsága (126–135), Istenes Halálért (136–145), Meghalónak Elmélkedési (146–171), Vonyakodónak Imádsága (172–177), Az örök Boldogságért (178–180), Szép Isteni Dícséretetek (181–234).

Összesen 23 imádság és 12 dallamtalan énekszöveg (dallamutalással) található a kötetben, ezekről már volt szó. Ad notam megjelölésük elegendő volt, számíthattak rá, hogy mindenki tudja a megnevezett dallamokat. Kottaolvasó elég kevés akadt a gyülekezetekben, iskoláztak is inkább hallás után tanultak éneket. Jellegzetesek az imádságok témái, toposzai. Többségüket bő választékban találjuk meg minden terjedelmesebb gyűjteményben, mint például a Szenci Molnár Albert fordította (Bullinger-féle),¹⁷ vagy mint a sokáig mintaként szolgáló Johann Habermann (Avenarius)¹⁸ kiadta és a hasonlóan soká használt, többször lefordított imádságos példatár. Tanulságos az is, hogy a 17. század végén, az erdélyi fejedelemség végső napjaiban melyek azok az imádságok, imádságtémák, amelyek nem hiányozhattak egy valóban kisdied imádságoskönyvből sem.

A kísértéseket elhárító ördög–világ–test elleni hármasság [8–10]¹⁹ jellegzetes. A sákramentumokhoz járulás előtti és utáni fohászkodás [16–

¹⁷ *Imádságos könyveczke* [...], Heidelberg, 1621 (RMNy 1238). — Vö. P. VÁSÁRHELYI Judit, *Az imádságfordító Szenci Molnár Albert* [kísérő tanulmány] = SZENCI MOLNÁR Albert, *Imádságos könyveczke: Heidelberg, 1621*, kiad. P. VÁSÁRHELYI Judit, Bp., Balassi – MTA Irodalomtudományi Intézete – OSZK, 2002 (Bibliotheca Hungarica Antiqua, 35).

¹⁸ RMNy 732 (Szalaszegi György-féle fordítás); RMK I. 1195 (Pernyeszi Osztopányi Zsigmond-féle fordítás); vö. INCZE, *i. m.*, passim.

¹⁹ Például a keresztes szertartás része (abrenuntiatio) az apostoli kortól; így Szent Ambrus szertartása szerint: „Ellene mondasz-e az ördögnek és minden cselekedetének? – Ellene mondok. – Ellene mondasz-e a világnak és csábításának? – Ellene mondok.” (Szent AMBRUS, *A szentségekről – A misztériumokról*, Bp., Jel, 2004 (Ókeresztény Örökségünk, 8), XXVII. Vagy az anglikán szertartásban: „Ellene mondasz-e [...] az ördögnek és minden műveinek; a világ hiú pompáinak, nagyravágásának és minden kapzsi vágyának és a test minden bűnös kívánságának [...]?” (*The Book of Common Prayer*). Később ismétlődik a gondolati triász Szenci Molnár Albertnél is, akinek énekét teljesen félremagyarázta Frank BARON, *A Faustmonda és magyar változatai: Bornemisza Péter és Szenci Molnár Albert*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1986, 22–31, valamint SZENTPÉTERI Márton, *Boszorkányos Szenci Molnár Albert*, Café Babel, 1999/2, 36–45. Helyreigazította VÁSÁRHELYI Judit, *Molnár Albert és a Sátán szövetsége*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1977, 395–403. és SZABÓ András, *Közösségi hitelmény és egyéni sors a gyülekezeti énekek szövegében: Szenci Molnár Albert: Mindennemű háborúság ellen*, Zsoltár: A Református Egyházzene Munkaközösségének lapja, 2005, 14–20; ugyanez átdolgozva: Uő., *Mindennemű háborúság ellen: Szenci Molnár Albert verseinek háttéréhez = A magyar költészet műfajai és formái 17. században: A Szegeden 2003-ban megrendezett régi magyar*

17], vagy a mindennapokban a megtermékenyítő harmatért [13] való könyörgés mellett a korabeli hadi állapotokhoz [14] igazodik a fogságban sínylő [15] és halálra ítélt [18] könyörgése. Ebben a helyzetben útnak indulni nagyobb kockázat volt jóval, mint manapság, meglehetősen gyakori volt az úton járók imádsága [11] a népszerű imádságkönyvekben. Különösen hangsúlyos a halálra és az örökkévalóságra készület, amelyhez a teljességet jelképező hetes szám, miként a minta-imádságtanban, a rövid meditációsorozat szakaszaiban [20] másodszor is megjelenik. Ritkaság az, hogy találunk egy könyörgést az olyan haldokló szájába adva, akit nem győzött meg eléggé a boldog meghalásnak az elmékedésekben foglalt kecsegtető elemzése, nem nagyon akar meghalni, vonakodik [21].

Tömörített elmélet

Egészen rövid és summás elvi megközelítést, minimális euchológiát tartalmaz a könyvecske. Ilyen terjedelemben elkerülhetetlen a tömörítés, a nélkülözhetetlenre korlátozott tanítás. Igencsak figyelemre méltó vonása ez ennek a kompilációnak. Sok jóval terjedelmesebb és nagyobb formátumú imádságkönyvben sem található mindenkor (énekeskönyvekben még kevésbé) az imádkozás okáról és módjáról, követelményeiről traktátus, tehát egyszerű és gondosan megfogalmazott elméleti oktatás. Az imádkozás minimális tudnivalóinak is csak váza fér el néhány sorban. A mellett szól ez is, hogy a kötet összeállítója, és vele együtt az euchológiácska megfogalmazója tudós prédikátor lehetett, aki gyakorlati és elméleti ismereteire meg könyveire támaszkodott.

* * *

Néhány válogatott szemelvény mutatja alább az imádságos gyűjtemény főntebb körvonalazott jellegzetességeit. A tételeket számozom a tartalomjegyzék szerint.

irodalmi konferencia előadásai, szerk. ÖTVÖS Péter, PAP Balázs, SZILASI László, VADAI István, Szeged, 2005, 361–374.

Előbb a nyitófohász [1], majd a lélek kibocsátása idejére (lélekajánlásért, *commendatio animae*) való [22] rövid fohász következik. A liturgikus imádságokon, kezdő fohászokon kívül ily rövid imádságokat csupán káték mellett vagy gyermekeknek szánt könyvecskékben találunk. A vonakodva haladkló [21] említett könyörgése, aztán a halálra felkészülő beteg elmélkedéséből való egy szakasz [20/V], majd a szűkre szabott euchologia teljes szövege zárja a szemléltetést [3–4]. A [3] hét pontból áll. A [4] mintaimádságnak a szakaszait elkülönítettem, megjelöltem az I–VII. pont szerinti tagolást.

*

[1]

A Szent Háromságnak buzgó megszólítása

3–4

A Te kegyelmed, óh Uram Jézus Krisztus, a te szerelmed, óh én mennyei Atyám; a te vigasztalásod és bátorításod, óh áldott Szent Lélek Isten; légyen én velem, és lakozzék az én szívemben ma és mindörökké. [Ámen.]

*

[22]

Lélek kibocsátásakorra való Imádság

177–178

Oh, Istennek Báránya, ki a te véred által elvötted e világnak bűneit, irgalmazz nékem bűnösnek. Uram Jézus, vedd hozzád az én lelkemet. Ámen.

*

[21]

Vonyakodónak Könyörgése

172–177

A te kezekben ajánlom, Uram, az én lelkemet, megváltottál engemet igazságnak Istene. Uram Jézus Krisztus, irgalmasságnak Atyja, cselekedjél irgalmasságot én velem, szegény teremtett állatoddal. Segélj meg engemet ez utolsó szükségemben, nyújts segítséget az én szűkölködő és elhagyatott lelkemnek én Uram Istenem, hogy el ne nyelettessék amaz kárhozhatnak kölykeinek reám [tát]tatott torkoktól. Én édes idvezítő Uram Jézus Krisztusom, az te kínszenvedésednek méltósága és ereje által, írj bé engemet a te választott hívednek száma közzé. Én teremtő és megváltó Uram Jézus Krisztusom, tenéked adom egészlen én magamat, ne vess meg engemet: tehozzád megyek, ne űzz el előled engemet. Mostan Uram cselekedjél irgalmasságot énvelem a te jóakaratom szerént, és fogadd hozzád az én lelkemet. Adjad, Uram Jézus, hogy zengedezzen az én szívemben ama te gyönyörűséges mondásod: Ma velem lészesz paradicsomban. [Ámen].

*

[20/V]

V. Elmélkedés. Aki Krisztusban hiszen, soha meg nem hal.

159–163

Oh, Uram, te látod a Sátánnak gonoszságát, ki (meg nem elégedvén lelkünknek teljes életünkben éjjel és nappal sívó oroslán módjára veszedelemre való keresésével) akkor incsel-

kedik legszorgalmasban szegény fiad környül, mikor legerőtlenbek, és végekehez közelebb estek. Fedd meg, Uramm ötet és tartsd meg az én lelkemet. Ő az halállal akart engem retenteni, melyet bűneimmel érdemlettem; de te Szent Lelked által bátorítsad lelkemet, szenteséges véreddel keresett örök életemnek bizonyos voltával. Enyhítsed kínomat, neveljed tűrésemet, és ha szent akaratosd, végezd el sanyargattatásomat, mert lelkem buzgóan esedik hozzád az boldog vén Simeonnal: Uram, bocsásd el mostan szolgálodat békességben a te beszéded szerint. [Ámen.]

*

[3]

- Midőn akarsz könyörögni, summa szerint ezekért esedezzel Istened előtt. 7–10
- I. Valld meg sok rendbéli bűneidet.
 - II. Kérj bocsánatot és kegyelmet, a Krisztus nevében, azoknak.
 - III. Könyörögi a Szent Léleknek életed jobbító kegyelméért.
 - IV. Adj hálát az elvött jókért.
 - V. Imádkozzál az elveendő jókért.
 - VI. Emlékezetet tégy az Eklézsiáról, a Királyról, Fejedelemről, Tanítókról, Tisztviselőkről, és minden ínségben forgó atyafiakról.
 - VII. És utólszor, ajánljad mind magadat s mind pedig mindenedet az ő kegyelmes oltalma alá. Mind ezeket ilyen formán cselekedheted:

*

[4]

[I] Óh, minden irgalmasságnak és kegyelmességnek Istene és Atyja, én te szegény méltatlan szolgálod, megismérem magamban, hogy miképpen bűnben születtettem, azonképpen álnokságban éltem, és megrontottam minden te hagyományodat, gondolatomban, szólásomban és cselekedetemben; mindenekben magam akaratjának kívánságit, és testemnek gonosz indulatit követtem, nem is akarván a te szent igéddel és Lelkeddel igazgattatni. Mínek okáért igazán megérdemlek minden szégyent és nyavalyát ez életben, a következőben pedig örök kárhatatot az pokolnak tüzeiben, ha csak a te igazságod és az én érdemem szerént bánol énvelem.

[II] De kérek tégedet, ó én mennyei Atyám, Fiadért, és az énmiattam rajta esett keserű halálának és véres kinszenvedésinek (melyet elhittem, én érettem cselekedett) érdeméért, engedd és bocsásd meg nekem minden én bűneimet, s ments meg a szégyentől és bosszúállástól, mellyel én azokért tartozom. És bocsásd Szent Lelkedet az én szívemben, ki bizonyossá tégyen engem, hogy te én Atyám vagy, s én is te fiad vagyok, és hogy változhatatlan képpen szeretsz engemet.

[III] Ugyan ezen Szent Lelked által vezérelj engemet a te igazságodban, s készítsd meg énbennem inkább-inkább e világi és testi gerjedezéseket, hogy bennem inkább-inkább meghaljanak én bennem: és szolgálhassak tenéked fegyhetetlen igazságban és szentségben, e máj napon s életemnek minden napjaiban: hogy mikoron osztán ez halandó élet végben mégyen, mennyei országodnak örök dicsőségében Jézus Krisztusomban való irgalmasságod által részesülhessek.

[IV] Te pedig, ó Uram! Hálákat adok én tenéked szívemnek mélységéből, minden te lelkemmel és testemmel közlött áldomásodért, Fiad által tött megváltásodért, Szent Lelked által való megszentelésedért, és gyermekségemtől fogván ez mai napi s óráig kegyelmes Atyai gondviselésed szerént cselekedett megtartásodért. És immáron kérek, édes Uram!

tégedet, megbántott nagy bűnben eséstül: Helyheztesd félelmedet szemeim eleiben, és Szent Lelked úgy igazgassa szívemet, hogy valamit gondolok, cselekeszem, avagy szólok, ez máj napon szolgáljon nagy nevednek dicsőségére, másoknak hasznokra, és az én magam Lelkem isméretinek csendességére.

[V] És e végre kegyelmes igazgatásod alá ajánlom magamat és minden útaimat, mindazokkal együtt, valamelyek énhozzám tartoznak; áhétatossan esedezvéen tenéked, hogy őrizd meg mindazokkal egyetemben engemet, minden gonoszságtól, és származtasd áldomáodat minden mi tisztességes munkáinkra és igyekezetinkre.

[VI] Oltalmazd egészen Anyaszentegyházadat, e világnak és az Antikrisztusnak kegyetlenségektül: őrizd meg kegyelmes Királyunkat, Fejedelmünket minden támadástól és pártütéstül, adj őnéki hosszú és szerencsés országlást mi rajtunk. Áldj meg minden egyéb keresztýén Királyokat és Fejedelmeket is, ruházd fel kegyelmeddel őket, és tartsd meg minden gonosz ellen. Áldd meg Tanítóinkat és gondviselőinek is azzal az kegyelemmel és ajándékokkal, melyeket legszükségesebnek ítélsz nekik az ő helyek szerint. Légy kegyelmes, Uram, mindazokhoz, akik félnek tégedet, és reszketnek ítéletid előtt. Vigasztaljad a beteget és vigasztalás nélkül valókat.

[VII] Uram, Istenem, tarts meg engemet is, szüntelen készülletben az hit és megtérés által, utolsó végemre, hogy vagy élek, vagy halok, találtathassam te sajátodnak, örök dicsőségedre, és énnékem vég nélkül való örömemre, az én idvezítő Jézus Krisztusom által, kinek áldott nevében mindezeket te kezeidből várom, és dicsíretedet s dicsőségedet néked tulajdonítom, abban a könyörgésben, melyet maga szent ajakival megszentelt, mondván, Mi Atyánk, &c.

* * *

TÁBLÁJA AZ IMÁDSÁGOKNAK

[1] A Szent Háromságnak buzgó megszólítása A Te kegyelmed, oh Uram Iézus Krisztus, a te szerelmed... légyen énvelem	3–4
[2] Reggel így beszéljess Isteneddel (Az Istennel való Reggeli beszélgetés) Az én lelkem figyelmetesben várja az Urat, hogynem mint a Virrasztó	4–6
[3] Summa szerint való oktatás: minémű szükséginkért kellessék Istennek könyörgeni Mídon akarsz könyörgeni, summa szerint ezekért esedezzél.	7–10
[4] Azonról szép könyörgés Oh, minden irgalmasságnak és kegyelmességnek Istene és Atyja [Végén]: Mi Atyánk &c...	10–32
[5] I. Reggeli imádság Én Uram és én Istenem, hozzád fohászok az én lelkem	32–37
[6] II. Reggeli imádság Kibeszélhetetlen bölcsességű Isten	37–41
[7] Estvéli könyörgés Oh, édes Jézusom	42–46
[8] Ördög kísérteti ellen Úr Isten, én mennyei szent Atyám, mivelhogy e gonosz ellenség	46–50

[9] A test kísérteti ellen Kegyelmes Atyám én	50–59
[10] E világ kísérteti ellen Óh, kegyes és Szent Atyám	59–71
[11] Útra indulónak Irgalmas és kegyelmes Isten, ki az Izrael fiait a tenger közepin	72–78
[12] Más [Úton járóknak] Úr Isten, én mennyei szerelmes Szent Atyám, ki az Ábrahámot a te szolgálodat	78–96
[13] Égi harmatért Mindenható és irgalmas Úr Isten, ki az eget és a földet nekünk fi	96–100
[14] Hadi könyörgés Úr Isten, mi Atyáinknak Istene, lásd meg mostan	101–107
[15] Foglyok Imádsága Örök mindenható Isten, mi Urunk Jézus Krisztusnak dicsőséges	107–116
[16] Úr Vacsorája előtt (Az Úr vacsorájakor) Úr Isten, mi mennyei szent Atyánk, hálaikat adunk	116–119
[17] Úr Vacsorája után Ez Istenes, titkos és Lelki Sacramentumban	119–125
[18] Halálra ítélt ember könyörgése Irgalmas kegyelmes Isten, ki a te véghetetlen	125–135
[19] Istenes halálért Kegyes és irgalmas Úr Isten, életünknek és halálunknak Ura	136–145
[20] Hét szent elmélkedések e világból kiköltöző betegnek Egynehány szent elmélkedési e világból kiköltöző Betegnek	146–171
Első. Síralommal teljes e világi életünk. Oh, nagy Isten, ez élet csak háborúságos bujdosás	146–149
II. Elmélkedés. Az halál ennek a síralmas harcnak végét szakasztja Oh, én nyavalyás ember, ki szabadít meg ez halálnak testéből	149–152
III. Elmélkedés. Kibeszélhetetlen nyereség az Úrban meghalni Oh, Uram Jézus Krisztus, élő Istennek Fia	152–155
IV. Elmélkedés. Az halál az keresztyén embernek nem kárára hanem hasznára szolgál Oh, Uram Jézus Krisztus, minden benned bízóknak egyetlen egy idvezítője	156–159
V. Elmélkedés. Aki Krisztusban hiszen, soha meg nem hal. Oh Uram, te látod a Sátánnak gonoszságát	159–163
VI. Elmélkedés. Nagy áldomása vagyon Istennek a keresztyén emberen, mert igaz hit által múlik ki ez világból. Oh, Uram Jézus Krisztus, ki feltámadás és élet vagy	164–168
VII. Elmélkedés. Krisztus Urunk s egyéb szentek példájával örömmel kell a keresztyén embernek az halálra menni. Oh Uram, az én bűneim igazán megérdemlették volna a pokolnak és az örök kárhozatnak kínját	168–171
[21] Vonakodónak könyörgése. (Vonyakodónak) A te kezedben ajánlom Uram az én lelkemet	172–177
[22] Lélek kibocsátásakorra való Imádság Oh, Istennek Báránya, ki a te véred által elvötte	177–178

[23] Az örök boldogságért
Oh, emberi nemzetnek drágalátos váltsága 178–180

A kötetke 16. századi énekei (dallamok nélkül, de ad notam utalásokkal):

<i>RPHLA</i> 1378	Ti, keresztyének, dicséjétek Istent (134. zs.)	198
<i>RPHLA</i> 1447	Úrnak szolgálai, no, dicséjétek (134. zs.)	195
<i>RPHLA</i> 251	Dicsérd az Isten, mostan ó, én lelke (146. zs.)	201
<i>RPHLA</i> 61	Adjunk hálát az Úrnak (136. zs.)	228
<i>RPHLA</i> 968	Mindenek meghallják és jól megtanulják (127. zs.)	188
<i>RPHLA</i> 308	Ébredjél fel, világ, bűneidből – Nemes Imre (?) intő éneke	221
<i>RPHLA</i> 906	Mi Atyánk ki vagy mennyekben, Te fiaid	213
<i>RPHLA</i> 1364	Téged, Úr Isten – Te Deum laudamus	208
(Összesítve: <i>RPHLA</i> 61, 251, 308, 906, 968, 1364, 1378, 1447.)		

Még négy 17. századi ének (két zsoltár és egy reggeli-esti énekpár) található Szenci Molnár Alberttől a piciny kötetben:

Az Úr énnékem őriző pásztorom (23. zs.)	184
Úrnak szolgálai mindnyájan (134. zs.)	193
Hálát adok néked, mennybéli Isten [...] ez éjjel (reggeli)	181
Hálát adok néked, mennybéli Isten [...] e napon (esteli)	232

* * *

Zárjuk áttekintésünket a könyvecske legfontosabb adatainak leírásával:

BUZGO | IMAD- | SAGOK | *Es Ifjeni* | DICSIRE= | TEK. | [lénia] |
KOLOSVARAT | 1685. ||

[Typ. Szatmárnémeti.]

A⁸–P⁸ = 234 pag., [3] fol. 32°

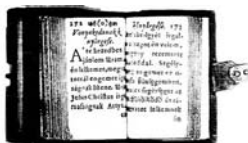
Eredeti, 2 bordás, fatáblás, igen elkopott és sérült, egykor vaknyomásos, egykapcsos, barna bőrkötés. Úgy látszik, kellő felszerelés és újrafűzés nélkül javították, gerincén világos bőr pótolja a hiányt; a cím is kései (talán a 20. század közepe tájáról való) a gerincen. Lehetséges, hogy a kapocs és rézlemezéből kivágott rögzítése is utólag készült. A metszés eredeti színét nem lehet megállapítani.

Kötésméret: 62 × 40 mm. Vastagsága: 17 mm. Papírméret: 57 × 37 mm. Szedéstükör: 46 × 28 mm. Végig van élőfej és custos. Ahol imádság kezdődik, ott az élőfejben Aldus-levélke van (2. ábra); másutt makkos cifra.

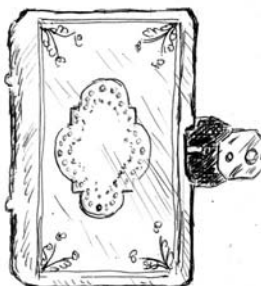
RMK I. 1334.

A könyvecske címlapja

Egy lappár; az előfej sorát és a custos sorát nem számítva mindenütt kilenc szövegsort szedtek oldalanként.

Az egyszatos, kétbordás bőrkötés szerkezete és megállapítható mintázata: sávozás keretezi a sarkokban levél- és bélyegzőmintával, kis mérete miatt a középmezőben kettős pontsorról kitöltött körívvel tagolt keret van.

FERENCZI ILONA

Az ének mint imádság

Madarász Márton ének-imádságai (1629)

A 16–17. századi énekeskönyveink gyülekezeti énekei elsősorban dicsőítő, hálaadó és kérő imádságok rímes-strófikus alakban. Még az egyházi esztendő ünnepeire készült énekeknel is ritkán fordul elő, hogy az ünnep jellegének hangsúlyozásán túl ne sugározza át valamilyen imádságtartalom. A reformáció kezdeti szakaszában a gyülekezeti éneklést, az énekelt imádságokat ugyanis sokkal természetesebbnek vették, mint napjainkban. Az énekek elsősorban nem esztétikai értékük, hanem mély biblikus tartalmuk miatt jelentették a liturgiának a többivel egyenrangú részét. Ezek a strófikus keretbe öltöztetett és dallammal ellátott imádságok a 17. században nemcsak az énekeskönyvekben, hanem a magyar nyelvű imádságoskönyvekben is helyet kaptak. Effajta, énekeket is tartalmazó imádságoskönyvet adott ki Lőcsén 1629-ben az eperjesi evangélikus egyház lelkésze, Madarász Márton is.

Az imádságoskönyvet Madarász első megjelent munkájaként tartjuk számon. Címe: *Eperjessi magyar ecclesia minden-napi felfegyverkedese, az az minden-napi imadsagos könyveczkéje* [...].¹ Madarász tizenöt fejezetbe rendezte az imádságokat: 1) Templomba menéskor imádságok; 2) Hétköznapi imádságok, mindennapi estveli imádságok; 3) Tanulás vagy olvasás előtt való imádságok; 4) Asztaláldási imádság; 5) Békességért való imádság; 6) Bűn bocsánatjáért imádság; 7) Úr vacsorájáról imádságok (Úr vacsorájával való élés előtt, Úr vacsorájával való élés után); 8) Lelki szükséginkért imádságok; 9) A Sz. Háromságról imádság; 10) Halálra ítélt ember imádsági; 11) Beteg ember könyörgési (*Bibliából* vett imádságok: Sz. Dávid, Ezékiás király, Jeremiás próféta imádsága); 12) Úton járók imádsága; Utából megjött ember imádsági; 13) Aszály ellen termő esőért; 14) Fő ünnepnap imádságok; 15) A Sz. apostolok imádsági; 16) E könyvért való hálaadás (a 23., 91. és 132. zsoltár).

¹ L. RMNy 1439; ma hat példányról tudunk: Budapesten három, Debrecenben, Turócszentmártonban és Eperjesen egy-egy példány maradt fenn.

A könyv szerkesztője, Madarász az imádságok közé sorolt olyan tételeket is, melyeket korábról feltehetően mint énekelt tételeket, gyülekezeti énekeket vagy a középkorból örökölt magyar nyelvre fordított liturgikus tételeket ismert; imádságoskönyvében nyolc imádságnak minősített ének-szöveget adott ki:

1. Dicsérvétek az Urat, mert igen jó (147. zsoltár; p. 63.)
2. Adjunk hálát az Úrnak, mert érdemli (p. 66.)
3. Valaki üdvözülni akar (Athanasius hitvallása; p. 256.)
4. Téged, Isten, dicsérünk (*Te Deum*, kétféle változatban: p. 265, p. 268.)
5. Magasztalja az én lelkem az Urat (*Magnificat*; p. 271.)
6. Kyrrie eleison (Litánia; p. 273.)
7. Ne emlékezzél meg, Úristen, a mi bűneinkről (p. 279.)
8. Uram Isten, mennyei Királyunk (p. 335.)

Valamilyen módon mindegyik tétel kapcsolódik az imádságoskönyv megjelenése után hat évvel később, 1635-ben szerkesztett és összeírt, a későbbiekben még néhány tétellel bővített eperjesi liturgikus énekeskönyvhöz, az *Eperjesi graduál*hoz.² Ez a graduál elsősorban magyar nyelvű gregoriánt, továbbá gyülekezeti énekeket és többszólamú tételeket: genfi zsoltár-, kanció- és korál-feldolgozásokat tartalmaz. Az imádságoskönyv énekei közül az első, a 147. zsoltár („Dicsérvétek az Urat, mert igen jó”) az *Eperjesi graduál* többszólamú tömbjében foglal helyet. Az „Adjunk hálát az Úrnak” kezdetű imádság csak mint ad notam jelzés szerepel a graduál 46. (47.) zsoltáránál („Minden népek örülvén tapsoljanak”).³ A következő három ének-imádság az *Eperjesi graduál*ban is egymáshoz közeli oldalakon található, sőt a litánia és az azt követő könyörgés még szorosabban összetartoznak.⁴ Az utolsó tétel, az esőért és szép jó időért könyörgő antifona az *Eperjesi graduál*ban Mennybemenetel ünnepének liturgiájához kapcsolódik. Vala-

² Címe: *Graduale Ecclesiae Hungaricae Epperiensis. In honorem et laudem Sacratissimae Triadis! Conscriptum, et piis concentibus sive hymnis, antiphonis, psalmis, cantionibus[ue] suavissimis adornatum sub ministerio admodum reverendi et clarissimi viri Domini Martini Damasceni, Pastoris Hungarorum vigilantiss[imi]* [...]. Kiadva: *Graduale Ecclesiae Hungaricae Epperiensis 1635*, edited and introduced by Iлона FERENCZI, Bp., MTA Zenetudományi Intézete, 1988 (Musicalia Danubiana, 9). A továbbiakban: *Eperjesi graduál*.

³ *Eperjesi graduál*, Nr. 575, illetve 349.

⁴ *Eperjesi graduál*, Nr. 454, 402, 399, valamint Nr. 256 és 257.

mennyi tétel a graduál törzsanyagában van lejegyezve, közülük hat hangjegyekkel.

Az imádságoskönyv negyedik részének (Asztaláldási imádság) „Az étel után való könyörgések” című fejezetében a harmadik imádságnál Madarász Márton megjegyzi: Ének, 147. zsoltár az Adjunk hálát nótájára: Dicsérjétek az Urat, mert igen jó. A zsoltárimádság tizenhét versből áll, melyek közül az első tizennégy vers a bibliai zsoltár verses parafrázisa. A tizenötödik versben az asztali áldás azzal bővül ki, hogy a lelki éhenhalás elleni fegyverzet felöltését, az ige hirdetésének fontosságát hangsúlyozza. Az imádságoskönyv zsoltárimádságának mindegyik verse szóról szóra megegyezik az *Eperjesi graduál*ban lejegyzett változattal.

Az *Eperjesi graduál* négyyszólamú letétjének fő dallama nem a legfelső, hanem a harmadik szólamban, a tenorban helyezkedik el. A dallam „Vitamque faciunt” szöveggel igen népszerűvé vált a 16. század során, először német földön, majd Magyarországon is.⁵ Énekeskönyveinkben erre a latin szövegre több „nótautalás” is található. Madarász Márton imádságoskönyvének másik asztali imádsága („Adjunk hálát az Úrnak, mert érdemli”) ugyancsak a „Vitamque faciunt” mintán alapul. A magyar szöveg nálunk először 1569-ben Debrecenben jelent meg Szegedi Gergely énekeskönyvében. Mint asztali áldás a 16–17. század fordulóján a többszólamú gyűjteményekbe is bekerült, így pl. Bartholomeus Gesius a naponkénti iskolai és házi éneklésre szánt énekkönyvében (1605) a szerdai napnál ezt ajánlja: „Das Deo Gratias nach der Mahlzeit: Danket dem Herren, denn er ist sehr freundlich.” Imádságoskönyvünkben – mint már említettük – éppen erre az énekre („Adjunk hálát az Úrnak”) utal az előző imádság, vagyis a 147. zsoltár („Dicsérjétek az Urat”) „nótajelzése” is.

A Szentháromságról szóló imádságok közé ékelődnek a hitvallások, elsőként „Sz. Athanasius alexandriai püspök vallása, ki élt Krisztus urunk születése után 445 esztendőben.” Ez a vallástétel különös módon nem egyes szám első személyben, hanem egyértelmű állításokkal, kijelentésszerű-

⁵ Az ének forrásait l. *RPHA*, Nr. 61. A szöveg eredetéről, szerkezetéről, továbbá a magyarországi énekeskönyvekben előforduló szöveg- és dallamvariánsokat l. CSOMASZ TÓTH Kálmán, *A XVI. század magyar dallamai*, Bp., Akadémiai, 1958 (Régi Magyar Dallamok Tára, 1), 326, 327, 521, 664; UÓ., *A humanista metrikus dallamok Magyarországon*, Bp., Akadémiai, 1967, 330. – Az ének történetéről, énekes és hangszeres változatairól l. FERENCZI Ilona, „Adjunk hálát az Úrnak, mert érdemli”: Egy metrikus dallam többszólamú, hangszeres és népi változatai, Magyar Zene, 1987, 17–20.

en van megírva elejétől fogva: „Valaki üdvözülni akar: mindeneknek előtte szükség, hogy a közönséges keresztyén hitet tartsa.” A kétrészes hitvallás első része a Szentháromság lényegét, egységét és háromságát taglalja, a második részben pedig Krisztus megváltó munkájának fontosságát. Az *Eperjesi graduál*ban *Symbolum Athanasii* címmel és kevés változtatással került lejegyzésre a hitvallás;⁶ így pl. a közönséges keresztyén hit szókapcsolatból a keresztyén jelző kimaradt. A hitvallás a zsoltárokhoz hasonlóan két félversből álló versekből épül fel, előadása is zsoltárrecitálással történhetett.

A hagyomány szerint a *Te Deum* – mint ahogyan a következő ének címéből olvasható – Sz. Ambrus és Sz. Agoston hálá-adása. A keresztyénségnek ezt a nagyszabású dicsőítő énekét a reformáció idejében, sőt már azt megelőzően is anyanyelven énekelték. Az egyik magyar fordítást dallamával együtt Huszár Gál nyomtatta ki 1574-ben, második énekeskönyvében.⁷ A 17. századi graduálokban újabb fordítást alkalmaztak, de az eperjesi imádságoskönyvben mindezekről eltérő szövegű fordítás jelent meg. Madarász Márton azonban nem csak ennek az egy fordításnak közlését tartotta fontosnak. A *Te Deum* az egyetlen imádság, hálaadó-dicsőítő imádság, melyet kétszer nyomtatott ki, és a második szövegváltozatot ezzel a címmel látta el: „Másképpen: a mint itt mi nálunk ünnepi- napokon szoktak az Templomban énekleni.” Vagyis az eperjesi gyülekezetben az ünnepnapokon saját fordításban énekelték a *Te Deumot*. Bár lényeges eltérés nem mutatható ki Madarász Márton kétféle közlése között, ez utóbbi változat inkább a *Te Deum* német fordítását követi. Az *Eperjesi graduál* szerkesztője 1635-ben ezt a szövegváltozatot vette át, mely tehát az eperjesi hagyományhoz igazodott. Ehhez a szöveghez nem a többi protestáns graduálban lejegyzett magyar alakot, hanem a *Te Deum* német dallamváltozatát társította.⁸

A *Te Deumot* Mária dicsőítő éneke, *A boldog szűz Máriának, Idvőzítőnk szűz Anyjának szép dicsireti és hálá-adása* követi. Lukács evangéliuma 1. fejeze-

⁶ *Eperjesi graduál*, Nr. 454.

⁷ SZENDREI Janka, *Első hangjegyes népénekünk (A Te Deum-dallam magyarországi története) = Népzene és zenetörténet*, szerk. VARGYAS Lajos, III, Bp., Zeneműkiadó, 1977, 102–133, 262–275.

⁸ *Eperjesi graduál*, Nr. 402; vö. *Der Altargesang. Die einstimmigen Weisen: Handbuch der deutschen evangelischen Kirchenmusik*, hrsg. von Konrad AMELN, Christhard MAHRENHOLZ, Wilhelm THOMAS, Mitarbeit von Carl GERHARDT, I/1, Göttingen, 1941, Nr. (502–)506. Amíg a protestáns graduálokban lejegyzett *Te Deumok* második félversében az ereszkedő záróformula általában h-g-e, a tétel vége pedig kvárttal fölfelé transzponált, az *Eperjesi graduál*ban ez a transzpozíció elmarad, és a záróformula c-g-e-re változik.

te 46–55. verseinek szakaszolása az imádságban nem mindenütt az evangélium beosztása szerint történt, így a 10+2 (doxológia) versszakos *Magnificat* 9+1 versszakká tömörül. Az *Eperjesi graduál*ba ez esetben az imádságoskönyvtől eltérő fordítást írták be, és az első verset hangjegyekkel jegyezték le 5. zsoltártónusban.⁹

Hogyan került be a következő énekelt tétel, a litánia az eperjesi evangélikus imádságoskönyvbe? Hasonlóan a középkorból örökölt többi imádsághoz, a hálaadó-dicsőítő *Te Deum*hoz, vagy Mária énekéhez, a *Magnificat*hoz, a litánia megmaradt formulái sem tartalmazznak semmi olyasmit, ami a reformáció tanításával ellentétes lenne, sőt még az 1562-es debreceni zsinat is rendelkezett a litánia énekléséről.¹⁰ A litánia-imádság a 17. századi protestáns graduálokban, így az *Eperjesi graduál*ban is megtalálható, ahol két litániát jegyeztek le: egy hosszabb terjedelmű és egy rövidebb litániát (*Litania maior*, illetve *Litania minor*).¹¹ A *Litania maior* éneklése nagyobb hangterjedelmet vesz igénybe, az egyes könyörgések nagy ívű dallammal indulnak. A *Litania minor* három-négy egymás melletti hangból álló recitáló formulákat használ fel. Ez utóbbi szövege beosztásában és tartalmában teljesen megegyezik az imádságoskönyvével. A litánia-imádság a háromszoros Kyrie-Christe-Kyrie könyörgések közé foglalja a refrénnel megerősített kéréseket a rossz dolgok megszűnéséért, a jókban oltalomért, segítségért és meghallgatásért. A tételt a háromrészes *Agnus Dei* és a háromszoros Kyrie-Christe-Kyrie könyörgés zárja le.

Egy középkori antifóna („Ne reminiscaris, Domine”)¹² szövegéből származik a litánia után nyomtatott „könyörgés”: „Ne emlékezzél meg, Úristen, a mi bűneinkről, se Atyáinknak vétkekről: ne állj bosszút mirajtunk, szent Fiadnak kedvéért.” Az *Eperjesi graduál*ban szintén a litániához, a *Litania minor*hoz kapcsolódik cím nélkül, és szó szerint megegyezik az imádságoskönyv szövegezésével.¹³

⁹ *Eperjesi graduál*, Nr. 399.

¹⁰ Sőt még az 1562-es debreceni zsinat is így rendelkezett: „Szertartásunk kevés van; szent énekeinket és a litániákat együtt énekeljük.” Vö. KISS Áron, *A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései*, Bp., 1881, 237.

¹¹ *Eperjesi graduál*, Nr. 255, illetve 256.

¹² Ezt a könyörgést a szerkesztő külön nem tüntette fel az imádságoskönyv tartalomjegyzékében, mert valószínűleg a litánia függelékének tekintette. A tételt vö. *Antiphonen*, hrsg. von László DOBSZAY, Janka SZENDREI, Kassel, Bärenreiter, 1999 (Monumenta Monodica Medii Aevi, V/1–3), Nr. 4228.

¹³ *Eperjesi graduál*, Nr. 257.

A XIII. részben az aszály ellen termő esőért folyamodó imádságot a középkori gyakorlatból mint imádság-antifonát, ún. rogációs antifonát ismerjük; ez azt jelenti, hogy a magyarországi gyakorlatban nem az officium antifonák között jegyezték le. A középkori tételből fordították – némi kiegészítéssel és változtatással – magyar nyelvre:

Domine, Rex, Deus Abraham, dona nobis pluviam super faciem terrae ut discat populus iste quia tu es Dominus Deus noster.¹⁴ – Uram Isten, mennyei Királyunk, mi Urunk Jézus Krisztusnak Atyja, adj esőt a föld színére, hogy megismerje e nép, hogy te vagy a mi Urunk, Istenünk. Dicséret Istennek.

A tétel az *Eperjesi graduál*ban hangjegyekkel és latin címmel szerepel: *Antiphona et Psalmus pro impetrandis pluviis (et serenitate)*.¹⁵ Az imádságoskönyv és a graduál antifona-imádságának szövege majdnem teljesen megegyezik.

Az énekek sorát további négy tétellel lehet bővíteni, melyeket a középkorban a liturgiában énekeltek, de imádságoskönyvében Madarász Márton nem utal erre a funkcióra, mivel inkább az imádság-jelleget tartotta fontosnak. Az imádságoskönyv 58. és 59. oldalán két zsoltárvers olvasható: „Szent Dávid királynak lefekvésekor való rövid imádsága: Én lefekszem, elaluszom és felkelek, mert az Úr oltalmaz engemet” (3. zsoltár 6. vers), valamint: „Békességben elnyugszom és elaluszom, mert te, Uram, egyedül adsz énnékem bátorságos nyugodalmat” (4. zsoltár 9. vers). Mindkét zsoltárvers része volt a középkori éjszakai szertartásoknak,¹⁶ a 17. századi magyar nyelvű graduálok vespera liturgiájában pedig mint kiemelt antifona-szöveg a teljes zsoltár recitálását keretezte („Én elaludtam és álomban voltam”, illetve „Nagy békességgel kimúlok e világból”).¹⁷

Az egyik ádventi imádság, „Egek, harmatozzatok onnan felül” (p. 364.) zenei-liturgiái vonatkozásai ugyan már a középkorból ismeretesek, latin elődje, a „Rorate coeli desuper” ádvent negyedik vasárnapi miséjének introitusa; az imádságoskönyv tipográfiája azonban nem sugallja, hogy ezt az imádságot valaha énekelve képzelték el. Madarász Márton az imádságoskönyvben nem a liturgikus funkció, a liturgikus műfaj három

¹⁴ L. pl. *Missale Notatum Strigoniense ante 1341 in Posonio*, ed. Janka SZENDREI, Richard RYBARIČ, Bp., MTA Zenetudományi Intézete, 1982 (*Musicalia Danubiana*, 1), f. 156v.

¹⁵ *Eperjesi graduál*, Nr. 343.

¹⁶ „Ego dormivi et somnum coepi”, illetve „In pace in idipsum” szöveggel, l. *Antiphonen...*, *i. m.*, Nr. 8169 és 8117.

¹⁷ A két magyar nyelvű antifonát („Én elaludtam és álomban voltam”, illetve „Nagy békességgel kimúlok e világból”) l. *Öreg graduál*, 113, valamint *Eperjesi graduál*, Nr. 215.

részes formája szerint építi be a szöveget, hanem az introitusnak csak az első részét (Ézsaiás 45. fejezet, 8. vers). Ez a vers azonban teljesebb, mint ahogy a középkori introitusba és annak mintájára a protestáns graduálok introitusába került. Madarász az imádságoskönyvben Káldi Györgynek 1626-ban, Bécsben kiadott friss bibliafordítását használta fel. Az *Eperjesi graduálban* – ahol egyébként is több Káldi-fordítású zoltár- és abból kiemelt antifona-szöveg található – ugyanazt a szöveget jegyezték le az introitus alá, melyet az imádságoskönyvben kinyomtatnak: „Egek, harmatozzatok onnan felül és az fellegek csepegjék az igazat: nyilatkozzék meg az föld és teremje az üdvözítőt: (és az igazság együtt származzék).”¹⁸

A hitvallásokhoz hasonlóan ugyancsak a Szentháromság ünnepére szóló imádságok között bukkan fel az „Ó, világosság, boldog Szent Háromság” kezdetű imádság (p. 252.), mely az „O lux beata trinitas” középkori himnusz veszi alapul.¹⁹ Ez a himnusz oly módon került be az imádságoskönyvbe, ahogyan a középkor vége felé kódexeinkben a himnuszokat fordították: nem éneklésre készült verses fordítás, hanem kizárólag imádság, mely magánájtatosság célját szolgálta.²⁰ Az imádságoskönyv prózai fordítása az eredeti himnusz tartalmának lényegét adja vissza:

Ó, világosság, boldog Szent Háromság és fő egység, Immáron a fényes nap alá
mégye, Önts világosságot szíveinkbe.
Reggel téged dicséret énekléssel, Estve, kérünk könyörgéssel, Téged a mi alázatos
dicsőítésünk Dicsérjen mindörökkön örökké.
Dicsőség legyen az Isten Atyának, És az ő egyetlen egy fiának A vigasztaló szent
Lélekkel, Most és mindörökkön örökké.

Más imádságoskönyvben is található effajta, eredetileg énekelt, verses gregorián tételből prózában lefordított imádság. Így például az 1632-ben ugyancsak Lőcsén kinyomtatott *Szép imádságos könyvecske*²¹ szerkesztője a pütkösdí imádságba („Jövel, Szentlélek Úristen”) a „Veni Sancte Spiritus”

¹⁸ L. *Eperjesi graduál*, Nr. 35. Az eperjesi evangélikus lelkész nemcsak itt, hanem Balthasar Meisner elmékedéseinek magyar nyelvre átültetésében is szívesen alkalmazta a modernebb nyelvezetű katolikus fordítást. – A zárójeles szöveg csak az imádságoskönyvben fordul elő.

¹⁹ Vö. *RPH4*, Nr. 1102.

²⁰ A nyolcszótagos sorokból álló latin himnusz fordítása érthető módon problémát jelenthetett, pl. a 'lux' egyszótagos fordítása, a 'fény' nem azonos értékű a 'világosság' szóval; nehéz úgy visszaadni, hogy tartalma a fordításban megmaradjon.

²¹ *RMNy* 1552, evangélikus imádságos- és énekeskönyv, a második rész énekekkel.

kezdetű pünkösdi szekvencia néhány versének gondolatát – természetesen a háromsoros versek feloldásával – építette be imádság céljából.²²

Mit jelenthet számunkra, mire taníthat minket ma is az eperjesi imádságkönyv? Elsősorban arra, amire Pál apostol is felhívja a figyelmet az Efezusiakhoz írt levelében, hogy az élet harcaihoz Isten fegyverzetét, lelki fegyverzetet kell viselni. A 17. század első felében az eperjesi lelkész, Madarász Márton is tudatában volt ennek, és a lelki felfegyverkezéshez az imádságot tartotta a legmegfelelőbb eszköznek. Az imádságot, mellyel minden nap, minden helyzetben élhetünk. Ezért a gyülekezet és az egyén életének különböző helyzeteire, alkalmaira, a hét napjaira, az év jelesebb ünnepeire gyűjtött össze, fordított le imádságokat. Az imádságok közé felvett néhány olyan tételt is, melyeket az eperjesi gyülekezet dallammal együtt ismert, feltehetően énekelt is. Az énekek szövegénél nemcsak a már ismert fordításokat vette figyelembe, hanem a helyi szokásokat is, az eperjesi gyülekezet éneklési módját. Az énekek közül kiemelt több évszázados imádságokat a lelkész Madarász minden bizonnyal azért is tartotta fontosnak, mert megtapasztalta, hogy ezek nemcsak Istennel, hanem keresztény őseinkkel is összekapcsolnak.

²² A lőcsei imádságkönyv pünkösdi imádsága, valamint Balthasar Meisnernek Madarász Márton által fordított pünkösdi prédikációja vonatkozó részeinek egybevetését az *Eperjesi graduál* pünkösdi szekvenciájával, l. *Eperjesi graduál*, Nr. 27.